

Human Rights and Relationships In The Ideal City From The View Of Imam Ali ^(PBUH)

Seyyed Mohammad Sadegh PourYazdanParast ¹ , Hamid Reza Saremi ² , Seyyed Ali Safavi ³

1. PhD researcher, Department of Urban Planning, Faculty of Art and Architecture, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran. Email: s_yazdanparast@modares.ac.ir
2. Associate Professor, Department of Urban Planning, Faculty of Art and Architecture, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran. (Corresponding Author). Email: saremi@modares.ac.ir
3. Assistant Professor, Department of Urban Planning, Faculty of Art and Architecture, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran. Email: sasafavi@modares.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
<p>Article type: Research Article</p> <p>Article history: Received: 12 July 2023 Received in revised form: 27 April 2024 Accepted: 05 May 2024 Published online: 22 September 2024</p> <p>Keywords: <i>Human Relationships, Ideal City, Imam Ali ^(PBUH), Nahj al-Balāghah, Rights.</i></p>	<p>The ideal city is a benchmark for revealing the shortcomings and inadequacies of the current situation in order to criticize the established system and move towards the ideal situation. Ideal city is a title for a terrestrial society that has a way to a high horizon while solving current human concerns. Therefore, explaining this city with a purely secular outlook is not possible. Amir Mominan Imam Ali's ^(PBUH) opinions arise from two criteria: reason and Shariah, and from this point of view, we can look at the realities in the world, find many of the facts, and finally cure pain without expecting the negative consequences and damages of current views. The purpose of this study is to consider human relations, specifically social and economic relations, as one of the main three dimensions of the ideal city based on eight previously extracted bases. Therefore, by collecting data and analyzing their contents, we will examine the viewpoint of Imam Ali ^(PBUH) on the characteristics of human relations in the ideal city. For this purpose, the research method is a combination of text and content analysis and meta-analysis methods. Finally, the features of each of the eight main principles in the ideal city, including Tawhīd and God-centeredness, justice, life, human dignity, security, original human freedom, order, and ownership in the social and economic relations of the city's residents, have been presented. This research is a step in the direction of compiling the theoretical foundations of the Islamic city and documenting the characteristics and attributes of the Islamic city based on the words of the infallible imams ^(PBUH). The results show that the destination and goal of human communication is Divinity and Afterlifeism, and human rights are defined along with the divine rights and the protection of God's rights is done through the protection of people's rights.</p>

Cite this article: PourYazdanParast, S. M. S. , saremi, H. R. and Safavi, S. A. (2024). Human Rights and Relationships in The Ideal City from The View of Imam Ali ^(PBUH). *Journal of Social Theories of Muslim Thinkers*, 14(3): 87-112.
<https://doi.org/10.22059/jstmt.2024.362133.1629>

1. Introduction

From the perspective of Islam, urban planning has been understood beyond mere material concepts, and it has implied all the Physical and spiritual factors and urban activities in order to achieve the Ideal points of the Physical and spiritual lives of the city residents (Esmailpour, & Soleimani, 2022: 53). The Ideal city is a title for an earthly community that, while solving the worldly concerns of humans, has a path to a long horizon and there is no obstacle for each person to reach happiness. The maximum amount of spiritual and material facilities in this city causes the tendency of most people towards God-centeredness (Gandomi, 2016: 6; Akbari Moltaq, 2012: 90).

Unfortunately, the contemporary materialistic culture of the West, due to the deprivation of the Divine Word and the Sunnah of the Imam's ^(PBUH), has suffered a great deviation and misguidance in explaining the world and Human (Noghrehkar, & LabibZadeh, 2014: 95), and the effects of this deviation in Islamic societies are also Visible. This is why we have always needed, throughout history, to return to the pure sources of Islamic thought and an intellectual system that can be relied upon. The speech of the infallible imams ^(PBUH) originated from the two Source of reason and Sharia, and through this view, we can look at the realities in the world and our societies, recognize many truths, and finally find the cure for pain in them. Finally, it should be stated that referring to our principles will be more effective, efficient and valuable than any model and program (Mohtasham Amiri, 2013).

The three main questions of the current research are as follows:

- 1) What are the types of human relations and their characteristics that can be identified from the words of Imam Ali ^(PBUH)?
- 2) What are the types of human rights that can be identified from the words of Imam Ali ^(PBUH)?
- 3) What are the characteristics of the eight main bases of the ideal city in social and economic relations in the words of Imam Ali ^(PBUH)?

Examining the ideal city of Islam in a comprehensive way from the point of view of the Imams ^(PBUH) is one of the new trends among researchers of the Islamic city. Molaei (2023), in a research article entitled "Definition the Principles and Laws of Islamic Urbanism Based on Unchangeable Rules" explores five issues: the right of God, the right of the soul, the right of people, the rights of creation and moral laws as the constants of the Islamic city. Raisi (2018) in his book, titled "Architecture and Urban Planning According to The Islamic Lifestyle (From the Description of The Ideal Situation to The Analysis of The Current Situation)" explored the structure and physical system of the city from the words of Holy Prophet ^(PBUH) And Imam Ali ^(PBUH). Naghizadeh (2015) in his book *Alavi City (An Ideal City That Can Be Realized in The World)* has mentioned the topics of intellectual foundations, factors guiding human cognition and action, human rights and relationships, and nature and living environment from the view of Imam Ali ^(PBUH). Also, Ghobadi (2014) in research titled "Characteristics of The City from The Perspective of Nahj Al-Balagha" tried to re-examine the characteristics of the city in four cultural, social, managerial and physical dimensions by referring to the book "Nahj al-Balagha" and its interpretations.

2. Methodology

In this research, by collecting the data in a library form and describing and analyzing its content, it will first be investigated, and then the view of Imam Ali ^(PBUH) will be discussed regarding the characteristics of the ideal city. Finally, this research seeks to extract the principles governing human Relations as a part of the framework of the ideal Islamic city. For this purpose, the research method is a combination of qualitative

content analysis and meta-analysis methods. In this regard, the researcher will also directly collect the required data by referring to the words of the infallible Imam ^(PBUH) and will also need to refer to the interpretations, books and articles of other researchers related to the subject, which are the results of data collection by other researchers.

3. Findings

In the current research, based on the results of our previous research, which led to the extraction of three issues of sources, foundations and goals of the ideal city and finally the macro theory of urban planning, from among the three dimensions of human intellectual foundations, human Relations and physical dimensions in the ideal city, we focused on the subject of human relations, specifically the social and economic relations of the city dwellers. In this regard, Imam Ali ^(PBUH)'s point of view regarding the types of relationships and human rights was discussed. As we find four general relationships for humans can be imagined from Imam ^(PBUH)'s point of view, which include the relation with the Creator, the relation with oneself, the relation with others and relation with nature, and man should adjust those relationships correctly under the divine teachings. These different relationships between humans and the universe explain and define rights for the parties, which should be taken into account in the attitude towards human relationships. In Imam's words, rights can be divided into three general categories: the right of God, the right of Human, and the right of creation (nature). Then, the social and economic relations of the people of the city were discussed and the features of the eight main principles of Tawhīd and God-centeredness, justice, life, human dignity, security, human freedom, order, and ownership, specifically in these relations from the words of Imam Ali ^(PBUH) were expressed.

4. Conclusion

Words of the infallible imams ^(PBUH), as ones who speak the language of science and religion, can provide us with many subtleties and details and help us recognize the points and characteristics of the Ideal city, which is not only the ideal of the past; but also, the ideal of the present. This can help us achieve ideal urban planning and the Ideal city.

The results of the research show that the ideal city is defined not only in the physical dimensions, but also in the intellectual dimensions of a person and his behavioral aspects. In other words, the importance of human growth in building an Ideal city is undeniable. First, man is considered a creation, that the purpose of creating and building a city is to respond to his needs in his evolutionary path. Second, man is made up of many distinct fields, has different relations with the universe, and has different rights and duties, and neglecting each of them in human relations can disrupt the balance of human life and ultimately the emergence of the Ideal city. The ideal city from the view of Imam Ali ^(PBUH) in the dimension of human relations is based on the belief in the afterlife and God-centeredness, the need to pay attention to the divine identity of humans, the priority of humans and their relationships over the physical aspects, The need to provide the necessary conditions for good living, the need to pay attention to both material and intellectual needs, And the need to pay attention to duties and responsibilities.

Finally, it can be said that the problems of today's cities cannot be solved through the ideas that created them; in fact, the problem cannot be solved with the problem-causing issue itself. In this regard, this research specifically suggests that human Relations as one of the three dimensions of an Ideal city from the perspective of infallible Imams ^(PBUH) has been taken into consideration by city planners. In this regard, the type of attitude toward human nature, his relations with the universe, the rights and duties resulting from

this, and finally the impact of these on the physical environment in urban planning research, which currently generally originates from non-Islamic sources, should be reviewed based on the teachings of Islam. Achieving these teachings can inspire change toward creating societies full of justice, human dignity, spiritual life, etc.

References

- Akbari Moltaq, J. (2012). Criticism of Plato's Utopia in The View of Mahdavi's Utopia. *Political Knowledge*, 8 (4) [In Persian].
- Esmailpour, A., & Soleimani, G. (2022). The Image of The Desirable City in the New Islamic Civilization. *Futures Studies of The Islamic Revolution*, 2 (4), 47–90 [In Persian].
- Gandomi, S. (2016). *Another Approach to the Islamic Utopia Educational Workshop*. Mashhad: Institute of Strategic Studies of Islamic Sciences and Education [In Persian].
- Ghobadi, A. (2014). *Characteristics of The City from The Perspective of Nahj Al-Balagha*. Tehran: Center for Studies and Planning of Tehran City [In Persian].
- Mohtasham Amiri, S. (2013). *The survey of ideal city characteristics in Muslim sage's thoughts (Ibn-khaldun, Suhrawardi, Farabi)* (Ph.D.). Faculty of Art and Architecture, Islamic Azad University, Science and Research Unit, Tehran [In Persian].
- Molaei, A. (2023). Definition of The Principles and Laws of Islamic Urbanism Based on Unchangeable Rules. *Journal of Social Theories of Muslim Thinkers*, 13 (1), 127–144 [In Persian].
- Naghizadeh, M. (2015). *Alavi City (An Ideal City That Can Be Realized in The World)* (First Edition). Tehran: Khurshid Baran Publishing [In Persian].
- Noghrehkar, A., & LabibZadeh, R. (2014). Evaluation and Criticism of Fallacies in The Fields of Art, Architecture and Urban Planning. *Scientific Journal of Restoration and Architecture of Iran*, 4 (8) [In Persian].
- Raisi, M. M. (2018). *Architecture and Urban Planning According to The Islamic Lifestyle (From the Description of The Ideal Situation to The Analysis of The Current Situation)*. Qom University Press [In Persian].

حقوق و ارتباطات انسانی در شهر مطلوب از منظر امیر مؤمنان علی (ع)*

سید محمد صادق پوریزدان پرست^۱ , حمیدرضا صارمی^۲ , سید علی صفوی

۱. پژوهشگر دوره دکتری گروه شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. رایانامه: s_yazdanparast@modares.ac.ir

۲. دانشیار گروه شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران (نویسنده مسئول). رایانامه: saremi@modares.ac.ir

۳. استادیار گروه شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. رایانامه: sasafavi@modares.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	شهر مطلوب محکی برای آشکارا ساختن نارسایی‌ها و ناروایی‌های وضع موجود به قصد انتقاد از نظام مستقر و حرکت به سمت وضع مطلوب است. شهر مطلوب، راه به افقی بلند داشته؛ لذا تبیین این شهر با نگاه صرفاً دنیوی امکان‌پذیر نیست. گفتار امامان معصوم (ع) برخاسته از دو معیار عقل و شرع بوده و از این دریچه می‌توان به واقعیت‌های موجود در جهان و جامعه خود نگاه کرده، بسیاری از حقایق را دریافته و در نهایت علاج دردها را در آن، بدون انتظار پیامدهای منفی و آسیب‌های دیدگاه‌های کنونی، پیدا کرد. در پژوهش جاری هدف آن است که ارتباطات انسانی به طور خاص ارتباطات اجتماعی و اقتصادی، به‌عنوان یکی از ابعاد سه‌گانه اصلی شهر مطلوب بر اساس هشت مبنای استخراج شده در پژوهش‌های قبلی، مورد مذاقه قرار گیرد؛ لذا با گردآوری داده‌ها به‌صورت کتابخانه‌ای و توصیف و تحلیل محتوای آن‌ها، ابتدا به بررسی، سپس به کشف دیدگاه امام علی (ع) در خصوص ویژگی‌های ارتباطات انسانی در شهر مطلوب پرداخته خواهد شد. برای این هدف، روش پژوهش حاضر، تلفیقی از روش‌های تحلیل متن و محتوای کیفی و فراتحلیل است. در نهایت بارزیه‌های هر یک از هشت مبنای اصلی در شهر مطلوب شامل توحید و خدامحوری، عدالت، حیات، کرامت انسان، امنیت، آزادی اصیل انسان، نظم و مالکیت در ارتباطات اجتماعی و اقتصادی اهل شهر ارائه گردیده است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که مقصد و هدف ارتباطات انسانی، خداگرایی و آخرت‌گرایی بوده و حقوق انسان‌ها در امتداد حقوق الهی تعریف و پاسداشت حقوق خداوند، از مجرای پاسداشت حقوق شهر مطلوب، نهج‌البلاغه، مردم صورت می‌گیرد.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۴/۲۱	
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۲/۰۸	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۱۶	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۷/۰۱	
کلیدواژه‌ها:	
ارتباطات انسانی، امام علی (ع)، حقوق، شهر مطلوب، نهج‌البلاغه.	

استناد: پوریزدان پرست، سید محمد صادق؛ صارمی، حمیدرضا؛ صفوی، سید علی. (۱۴۰۳). حقوق و ارتباطات انسانی در شهر مطلوب از منظر امیر مؤمنان علی (ع). فصلنامه علمی نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان، ۱۴ (۳): ۸۷-۱۱۲.

<https://doi.org/10.22059/jstmt.2024.362133.1629>

© نویسندگان.

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2024.362133.1629>

* این مقاله برگرفته از رساله دکتری نویسنده اول با عنوان «تحلیلی بر ماهیت شهر مطلوب در اندیشه اسلامی با تأکید بر نهج‌البلاغه» به راهنمایی نویسنده دوم و مشاوره نویسنده سوم است که در گروه شهرسازی دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس تهران انجام شده است.

۱. مقدمه و بیان مسئله

شهرسازی از دیدگاه اسلام فراتر از مفاهیم مادی صرف، مفهوم یافته و بر کلیه علل و عوامل مادی و معنوی و فعالیت‌ها و اقدامات شهری در راستای نیل به نقاط مطلوب زندگی مادی و معنوی ساکنان شهر دلالت پیدا نموده است (اسماعیل‌پور و سلیمانی، ۱۴۰۰: ۵۳)؛ لذا شهر مطلوب اسلامی تنها وسیله گذار از عینیت به ذهنیت و پناه‌بردن به یک موضوع تخیلی و منفرد در گوشه اذهان نبوده؛ بلکه بازآفرینی ذهنی جامعه به قصد انتقاد از نظام مستقر به وضع مطلوب بوده و همچنین محکی برای آشکارساختن نارسایی‌ها و ناروایی‌های وضع موجود است (احمدی و افرادی، ۱۳۹۱: ۳ و ۵). شهر مطلوب، عنوانی است برای یک جامعه زمینی که سرتاسر آن عدالت بوده و در عین رفع دغدغه‌های دنیوی انسان‌ها، راه به افقی بلند داشته و مانعی برای رسیدن تک‌تک افراد به سعادت در آن وجود نداشته باشد. زمینه حداکثری امکانات معنوی و مادی در این شهر، باعث گرایش اکثر افراد به روحیه خداباوری و خدامحوری شده و از این‌رو، زمینه تشدید حب خداوند و قرب مستمر به ذات اقدس او در کسانی که زمینه رشد را دارند، فراهم است؛ لذا تبیین این شهر با نگاه صرفاً دنیوی امکان‌پذیر نیست (گندمی، ۱۳۹۵: ۶؛ اکبری مطلق، ۱۳۹۱: ۹۰).

متأسفانه، فرهنگ مادی‌گرایی معاصر غرب به دلیل محرومیت از کلام الهی و سنت معصومین^(ع)، در تبیین جهان و انسان دچار انحراف و گمراهی بزرگی گشته (نقره کار و لیبب زاده، ۱۳۹۳: ۹۵) و تأثیرات این انحراف در جوامع اسلامی نیز قابل مشاهده است. از همین روست که ما همواره در طول تاریخ احتیاج داشته‌ایم به سرچشمه‌های خالص اندیشه اسلامی و نظامی فکری که بتوان به آن اتکا کرد، بازگردیم. ما امروز در دورانی به سر می‌بریم که اسلام دوباره در حال متولد شدن است. متن قرآن سالم و به‌دوراز هرگونه تصرف جاهلان‌های در اختیار مسلمان‌هاست؛ لیکن این موجب نخواهد شد که سایر سرچشمه‌های زلال معرفت برای مسلمانان امروز به همان ضرورتی که سلامت قرآن برای مسلمان‌ها دارد، ضروری نباشد. (خامنه‌ای، ۱۳۷۲). گفتار امامان معصوم^(ع) برخاسته از دو معیار عقل و شرع بوده و از این دریچه می‌توان به واقعیت‌های موجود در جهان و جوامع خود نگاه کرده، بسیاری از حقایق را شناخت و در نهایت علاج دردها را در آن پیدا کرد. دیدگاه امامان معصوم^(ع) می‌تواند به‌مثابه بنیانی مستحکم و قابل اطمینان و رهنمون به سعادت و به‌عنوان دیدگاه و برنامه برتر در زمینه‌های مختلف برای ما راهگشا باشد و می‌توان انتظار پیامدهای منفی و آسیب‌های دیدگاه‌های کنونی که عمدتاً از سایر جوامع نشئت گرفته را، در آن نداشت. در نهایت بایستی بیان داشت که رجوع به اصل خویش از هر الگو و برنامه‌ای مؤثرتر، کارا تر و ارزشمندتر خواهد بود (محتشم امیری، ۱۳۹۲).

۲. اهداف و پرسش‌های پژوهش

اگر ضرورت پرداختن به مباحث شهرسازی از منظر ائمه معصومین^(ع) پذیرفته شود. سؤال آن خواهد بود که گام اول در این زمینه چیست؟ در این راستا چهارچوب کلی پیشنهادی در پژوهش‌های شهر اسلامی، سیری از شناخت وضع موجود، شناخت اصول کلی، شناخت فروع و در نهایت ساخت محیط خواهد داشت که پژوهش جاری به طور خاص به موضوع شناخت اصول کلی می‌پردازد. اصولی که ضامن اهداف انسان در مسیر تکاملی او بوده و در راستای حرکت از وضع موجود به سمت وضع مطلوب یاریگر او باشند. در پژوهش جاری هدف آن است که از سه بُعد اصلی هر شهری یعنی مبانی فکری انسان، ارتباطات انسانی و ابعاد عینی و کالبدی، به طور خاص به موضوع ارتباطات انسانی پرداخته شود؛ لذا در این راستا پس از دستیابی به دیدگاه امام^(ع) در باب انواع ارتباطات و حقوق انسان، نسبت به دو موضوع اصلی در ارتباطات انسانی یعنی ارتباطات اجتماعی و اقتصادی، مذاقه صورت گرفته و بارزهای هشت مبنای اصلی تعریف شده در پژوهش‌های قبلی، به طور خاص در این روابط پی گرفته خواهد شد. در این راستا سه پرسش اصلی پژوهش به‌قرار زیر است:

۱) انواع ارتباطات انسان و ویژگی‌های قابل شناسایی آن از کلام امام علی^(ع) کدام است؟

۲) انواع حقوق انسان قابل شناسایی از کلام امام علی^(ع) کدام است؟

۳) بارزهای هشت مبنای اصلی شهر مطلوب در ارتباطات اجتماعی و اقتصادی در کلام امام علی^(ع) کدام است؟

۳. پیشینه پژوهش

اگر روزگاری نهج البلاغه تنها به عنوان متنی ادبی که در سراسر آن فصاحت و بلاغت شگرف موج می‌زند، شناخته می‌شد، امروزه مفاهیم نهج البلاغه مورد عنایت اهالی تحقیق نیز قرار گرفته است. در این راستا پیش‌ازین پژوهش‌های مختلفی در باب اخلاقیات، روابط اجتماعی، روابط فرهنگی، روابط اقتصادی و ... از دیدگاه ائمه معصومین^(ع) و به طور خاص امیرمؤمنان علی^(ع) به طور پراکنده صورت گرفته؛ لیکن بررسی شهر آرمانی اسلام به صورت جامع از دیدگاه ائمه معصومین^(ع) از جمله گرایش‌های جدید بین محققین شهر اسلامی است. در این بین مولائی (۱۴۰۲) در پژوهشی تحت عنوان «تبیین اصول و مبانی شهر و شهرسازی اسلامی بر مبنای احکام ثابت» به پنج موضوع حق الله، حق النفس، حق الناس، حقوق خلقت و قوانین اخلاقی، به عنوان ثابت‌های شهر اسلامی که تبیین‌کننده و توصیف‌کننده اصول شهر اسلامی بوده، پرداخته و رئیسی (۱۳۹۷) در کتاب خود، تحت عنوان «معماری و شهرسازی مطابق با سبک زندگی اسلامی (از تشریح وضع مطلوب تا تحلیل وضع موجود)»، ساختار و نظام کالبدی شهر را از روایاتی منقول از پیامبر اکرم^(ص) و امام علی^(ع) استنباط و ارائه نموده است. نقی‌زاده (۱۳۹۵) در کتاب شهر علوی (شهر آرمانی تحقق‌پذیر در دنیا)، به موضوعات مبانی فکری، عوامل جهت‌دهنده شناخت و عمل انسان، حقوق و ارتباطات انسانی و طبیعت و محیط زندگی اشاره نموده است. اسفندیاری و همکاران (۱۳۹۵) در مقاله «آرمان‌شهر اسلامی از منظر امام رضا^(ع)» به مفهوم آرمان‌شهر دینی از دیدگاه امام رضا^(ع) پرداخته است. همچنین قبادی (۱۳۹۳) در پژوهشی تحت عنوان ویژگی‌های شهر از منظر نهج البلاغه تلاش نموده با مراجعه به کتاب نهج البلاغه و تفاسیر آن، ویژگی‌های شهر را در چهار بُعد فرهنگی، اجتماعی، مدیریتی و کالبدی بازکاوی کند و ستاری ساربانقلی (۱۳۹۰) در پژوهشی تحت عنوان «اصول مدیریت شهری و شهرسازی رسول اکرم^(ص) در مدینه النبی»، بر مبنای مطالعات کتابخانه‌ای و بررسی سنت، سیره و گفتار پیامبر اکرم^(ص) به بیان مؤلفه‌های بنیادین تفکر عملی و نظری پیامبر^(ص) در زمینه اصول شهرسازی و مدیریت شهری مدینه‌النبی پرداخته است. وجه تمایز پژوهش جاری با پژوهش‌های قبلی در آن است که جهت استخراج مطالب علاوه بر نهج البلاغه به سایر منابع حاوی کلام امام علی^(ع) نیز رجوع گردیده و همچنین علاوه بر تحلیل مستقیم از منابع کلام به فراتحلیل (ترکیب نتایج پژوهش‌های منفرد و پراکنده با یکدیگر) نیز پرداخته شده است. در پژوهش جاری ابتدا مبانی کلی که در هر ساحتی از شهر مطلوب بایستی بدان توجه داشت و در پژوهش‌های قبلی نگارندگان بیان شده، معرفی شده و سپس بر اساس این چهارچوب، به تحلیل و فراتحلیل متون موجود به منظور دستیابی به بارزهای ارتباطات اجتماعی و اقتصادی در این هشت مبنای پرداخته شده است.

۴. چهارچوب نظری پژوهش

شهر مطلوب مجموعه‌ای از مفاهیم، اصول و قوانین مستقل از حوزه‌های معرفتی نبوده، بلکه بر مبنای اصول و قواعد برگرفته از برخی منابع شکل می‌گیرد (پارسانیا، ۱۳۹۰: ۱۳۱)؛ لذا درباره آرمان‌شهر دینی، باید سه موضوع منبع، مبنای و هدف آرمان‌شهر را قبل از ورود به سایر مباحث از هم دیگر بازشناخت. آیت‌الله جوادی آملی، از جمله محققین دینی است که با تأکید بر عقلانیت، به تحلیل ماهیت آرمان‌شهر پرداخته است. در این بین تفاوت نگاه ایشان با سایر متفکران، در توجه وی به دو موضوع هدف و مبانی و چگونگی استخراج این دو از منابع حقیقی آرمان‌شهر است (صارمی و کشاورزی، ۱۴۰۰: ۱۷۸). نگارندگان در پژوهش دیگری بر اساس این دیدگاه، موضوعات منابع اصیل شناخت، مبانی و اصول محوری در شهر مطلوب و در نهایت اهداف محوری و کلان نظریه شهر مطلوب را از دیدگاه امام علی^(ع) استخراج کرده‌اند که خلاصه آن در نمودار ۱ ارائه گردیده است. در پژوهش جاری باتوجه به آنچه که پیش‌ازین بیان گردید، موضوع ارتباطات انسانی به عنوان یکی از ابعاد سه‌گانه شهر مطلوب مد نظر بوده و هشت مبنای معرفی شده، در ارتباطات انسانی از دیدگاه امیرمؤمنان علی^(ع) پی‌جویی خواهد گردید.

نمودار (۱) منبع، هدف و کلان نظریه شهر مطلوب از کلام امام علی (ع)

۵. روش پژوهش

نهج البلاغه یکی از متون اخلاقی نقلی است. این متون، خدامحور و بر پایه وحی بوده و نویسندگان آن به‌جای طرح بحث‌های فلسفی یا عرفانی، اخلاق برگرفته از آیات قرآن کریم و روایات معصومین (ع) را بیان می‌نمایند. معتقدان به این رویکرد، اقتباس از منابع نقلی را عموماً از این جهت می‌دانند که اقتباس‌کننده، کلام خود را با اتصال به منبع وحی و سخنان ائمه تأیید نموده و اعتبار می‌بخشد (نجفی و همکاران، ۱۳۹۹: ۵۴). در این پژوهش با گردآوری داده‌ها به‌صورت کتابخانه‌ای و توصیف و تحلیل محتوای آن‌ها، ابتدا به بررسی، سپس به کشف دیدگاه امام علی (ع) در خصوص ویژگی‌های شهر مطلوب پرداخته خواهد شد. در نهایت، این پژوهش به دنبال استخراج اصول حاکم بر ارتباطات انسانی به‌عنوان بخشی از چهارچوب شهر مطلوب اسلامی است. برای این هدف، روش پژوهش، تلفیقی از روش‌های تحلیل متن و محتوای کیفی و فراتحلیل است. در این راستا، پژوهشگر به‌صورت مستقیم با مراجعه به کلام امام معصوم (ع) به جمع‌آوری داده‌های موردنیاز پرداخته است. همچنین نیاز خواهد بود به شروح، کتب و مقالات سایر محققین مرتبط با موضوع که حاصل گردآوری داده‌ها توسط سایر محققین است، مراجعه شود.

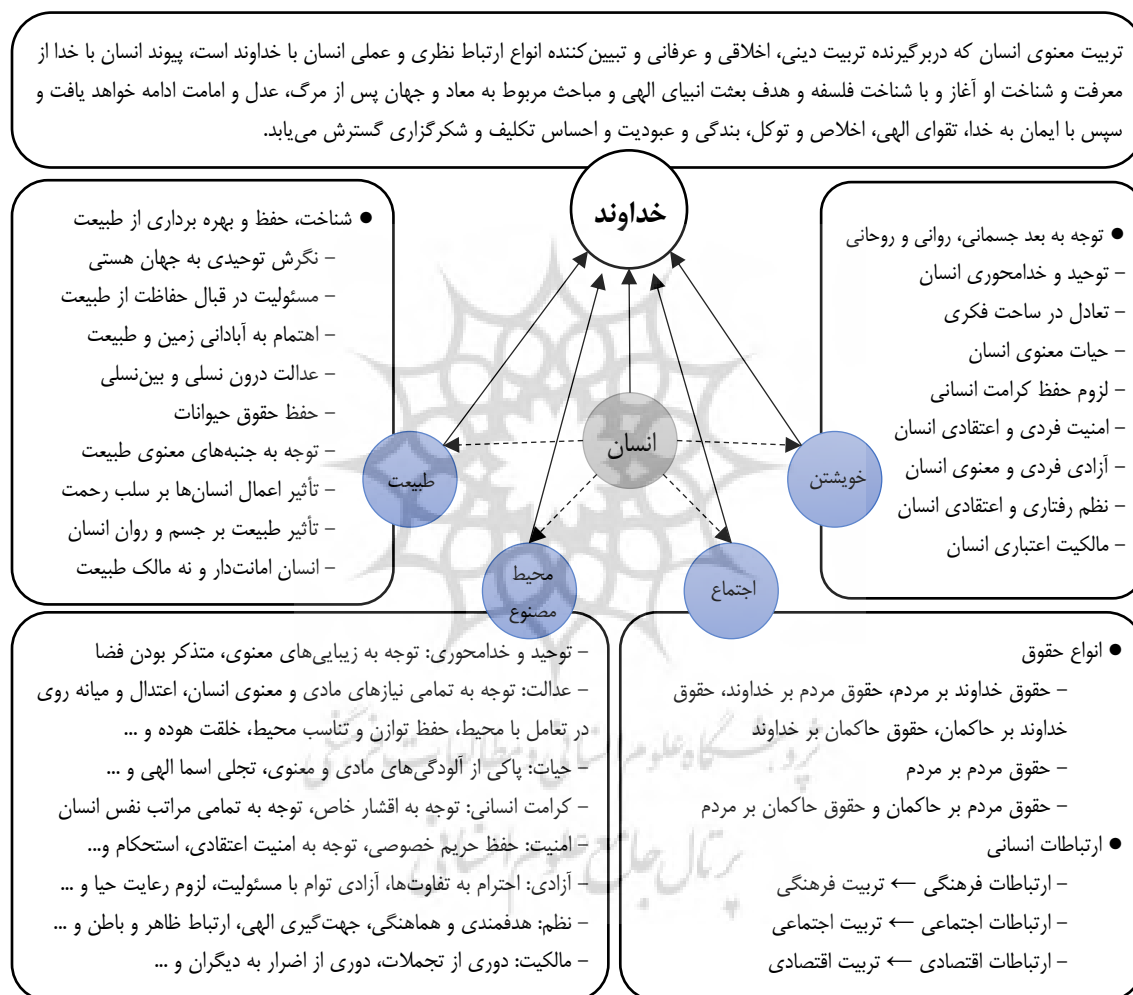
۶. یافته‌های پژوهش

۶-۱. انواع ارتباطات انسان

از منظر قرآن کریم انسان دارای ارتباطات گوناگون بوده که باید در سایه تعالیم الهی، آن روابط را به‌طور صحیح تنظیم کند. بر مبنای معرفت‌شناسی از دیدگاه امام علی (ع) نخستین و اساسی‌ترین هدف انسان «قرب الهی از طریق عبودیت و بندگی خداوند متعال» است، در زمینه رابطه انسان با خداوند، امام (ع) می‌فرماید: «سراغاز دین، خداشناسی بوده و کمال شناخت خداوند، باورداشتن او و کمال باورداشتن خداوند، شهادت به یگانگی (توحید) او بوده و کمال توحید (شهادت بر یگانگی خدا) اخلاص برای او است»^۱ (نهج البلاغه، خطبه ۱)؛ لذا مهم‌ترین رابطه انسان در جهان هستی با خداوند متعال تعریف می‌شود. یکی از منابع مهم معرفت و شناخت از دیدگاه امام علی (ع) خود انسان است؛ لذا برترین حکمت‌ها، معارف و دانش بشر، از دیدگاه آن حضرت «خودشناسی» است. براین اساس می‌توان رابطه انسان با خود را دومین رابطه مهم انسان از دیدگاه امام علی (ع) معرفی نمود. امام (ع) خطاب به فرزندش می‌فرماید: «پسرم خود را میزان بین خود و دیگران قرار بده،

^۱ «... أَوَّلُ الدِّينِ مَعْرِفَتُهُ وَ كَمَالُ مَعْرِفَتِهِ التَّصَدِيقُ بِهِ وَ كَمَالُ التَّصَدِيقِ بِهِ تَوْحِيدُهُ وَ كَمَالُ تَوْحِيدِهِ الْإِخْلَاصُ لَهُ ...»

بنابراین، آنچه برای خود، دوست داری برای دیگران هم دوست بدار و هرچه برای خود نمی‌خواهی برای دیگران هم نخواه (نهج‌البلاغه، نامه ۳۱). بر همین اساس بیشترین تأکید آن حضرت بر برقراری حسن رابطه با دیگران است؛ لذا می‌توان نتیجه گرفت که از دیدگاه امام (ع) ارتباط انسان با دیگران، سومین رابطه مهم است. یکی از منابع معرفت از دیدگاه امام علی (ع) آیات آفاقی (طبیعت) است؛ لذا چهارمین رابطه مهم انسان از دیدگاه امام علی (ع)، ارتباط انسان با طبیعت است (نمودار ۲). بخشی از بحران دنیای امروز در نگرش به جهان هستی و انسان را می‌توان ناشی از همین عدم شناخت صحیح انواع ارتباطات انسان دانست. عدم شناخت صحیح از انسان و ارتباطات او باعث گردیده ارتباطات انسان بدون توجه به ارتباط او با خویشتن و خدای خود، تعریف گردد و انسان در انحصار ابعاد مادی بدون توجه به ابعاد معنوی و روحانی او فرض شود.

نمودار ۲) ویژگی ارتباطات انسان با خداوند، خویشتن، دیگران و محیط از دیدگاه امام علی (ع)

۱ «... یا بُنِي اجْعَلْ نَفْسَكَ مِيزَانًا فِيمَا بَيْنَكَ وَ بَيْنَ غَيْرِكَ فَأَخِيْبُ لِعَيْرِكَ مَا تُحِبُّ لِنَفْسِكَ وَ إِكْرَهُ لَهُ مَا تَكْرَهُ لَهَا ...»

۶-۲. حقوق از دیدگاه امام علی (ع)

پیش از ورود به بحث درباره ارتباطات انسانی شامل ارتباطات اجتماعی و اقتصادی، موضوع حقوق در کلام امام علی (ع) مطرح خواهد گردید. به‌طور کلی حق در برابر تکلیف واقع می‌گردد. حق، در این معنی چیزی است که به نفع فرد و بر عهده دیگران بوده و تکلیف آن چیزی است که بر عهده فرد و به نفع دیگران است. از طرف دیگر حق هر موجودی، متناسب با ماهیت آن موجود است؛ لذا باتوجه به تفاوت ذات و هویت موجودات، حقوق آن‌ها نیز متفاوت خواهد بود. منشأ حق و تکلیف به مسئله وحی و نبوت مستند است؛ زیرا انسان موجودی نیست که همه هستی‌اش محدود به زمان مابین تولد و مرگش باشد: «شما چونان مسافران در راهید که در این دنیا فرمان کوچ داده شدید که دنیا خانه اصلی شما نیست»^۱ (نهج البلاغه، خطبه ۱۸۳)، زندگی واقعی انسان پس از انتقال از دنیاست. آن‌گونه که قرآن کریم می‌فرماید: «این زندگی دنیا جز بازیچه و سرگرمی چیزی نیست زندگی واقعی در خانه آخرت است، اگر مردم بفهمند»^۲ (عنکبوت (۲۹): ۶۴)، انسان در ردیف سایر موجودات مادی نیست، بلکه از همه موجودات برتر است: «ما فرزندان آدم را گرامی داشتیم و ... بر بسیاری از آفریده‌های خویش آنان را برتری کامل دادیم»^۳ (اسراء (۱۷): ۷۰)، عناصر محوری وجود انسان، ترکیبی از جسم و روح است. جسم از عالم طبیعت و روح از عالم الهی است. با این وصف، بخشی از حقوق او طبیعی و بخشی دیگر فراطبیعی است. در نهایت می‌توان بیان داشت که حق انسان باید با ماهیت و حقیقت او هماهنگ باشد. از آنجاکه ارزش انسان و به تعبیری انسانیت انسان به خلیفه الهی او بوده و خلیفه الهی انسان نیز به پذیرش ربوبیت الهی وابسته است، حق انسان باید حافظ و نگهبان مقام خلیفه الهی بشر باشد. البته حقوق انسان باید به‌گونه‌ای تنظیم شود که به نظام هستی نیز آسیبی وارد نسازد. اگر در چنین فضایی حقوق انسان بررسی شود، راه درست پی گرفته شده است (جوادی آملی، ۱۳۸۴: ۱۳۸۲).

همان‌طور که بیان شد، انسان ارتباط‌های مختلفی با جهان هستی دارد و این ارتباطات، حقوقی را برای طرفین تبیین و تعریف می‌نماید (نقی‌زاده، ۱۳۹۵: ۲۱۴). در ۱۴ قرن ادبیات اسلامی، نهج البلاغه کتابی است که معرفت حقوق عمومی اسلامی بوده و نکات مهمی در حقوق، حتی موضوع احترام به حق اقلیت و حقوق کسانی که مسلحانه حمله کرده‌اند نیز در آن به چشم می‌خورد که این موضوعات، مدت‌ها قبل از اعلامیه حقوق بشر در نهج البلاغه به آن اشاره شده است (محقق داماد، ۱۳۹۸). حضرت علی (ع) به موضوع حقوق انسان به شایستگی اهمیت داده و رویکرد خاصی نسبت به حقوق مختلف داشته‌اند. در تبیین روابط متقابل آحاد و گروه‌های جامعه در کلام امام (ع) به شیوه‌های مختلف به حقوق فی‌مابین آن‌ها (حق فرد یا گروهی بر فرد یا گروهی دیگر) اشاره گردیده که از جمله این موارد حقوق والدین، خویشاوندان، همسایگان، برادران، مؤمنان، دوستان، محرومان و ... است.

قرآن کریم می‌فرماید: «خداوند از آنچه انجام می‌دهد بازخواست نمی‌شود؛ ولی آن‌ها بازخواست می‌شوند»^۴ (انبیاء (۲۱): ۲۳). چراکه کسی در عالم وجود ندارد که مافوق خداوند بوده و همچنین کسی مالک چیزی نسبت به خداوند نیست. در مقابل خدا، همه مسئول هستند. زیرا خودشان چیزی ندارند و هر چه دارند خدا به آن‌ها داده است (مصباح یزدی، ۱۳۹۶). از همین رو امام علی (ع) در باب حقوق، حق اصلی را، حق خداوند متعال دانسته و رعایت حقوق خداوند را در راس همه حقوق معرفی نموده‌اند: «پس حق پروردگارت را سبک مشمار و دنیای خود را با نابودی دین، آباد نکن که [در این صورت] زیان‌کارترین انسانی»^۵ (نهج البلاغه، نامه ۴۳). اما خداوند متعال از باب لطف و رحمت و اسعاه‌اش، بسیاری از چیزهایی را که در ابتدا کسی حقی در برابر آن‌ها ندارد، برای خودش وظیفه قرار داده و در واقع در خصوص خداوند متعال که حق یک‌طرفه معنا پیدا می‌کند: «اگر بنا باشد حق به سود کسی اجرا شود و زبانی نداشته باشد، این مخصوص خدای سبحان است

^۱ «وَ أَنْتُمْ بِنُو سَبِيلِي عَلَى سَفَرٍ مِنْ دَارٍ لَيْسَتْ بِدَارِكُمْ»

^۲ «وَمَا هَذِهِ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَهُمْ وَلَعِبٌ وَإِنَّ الدَّارَ الْآخِرَةَ لَهِيَ الْحَيَوَانُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ»

^۳ «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ ... وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا»

^۴ «لَا يُسْأَلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَهُمْ يُسْأَلُونَ»

^۵ «فَلَا تَسْتَهِنُوا بِحَقِّ رَبِّكَ وَ لَا تُضِلُّوا دُنْيَاكَ بِمَحَقِّ دِينِكَ فَتَكُونُوا مِنَ الْأَخْسَرِينَ أَعْمَالًا»

نه دیگر آفریده‌ها^۱) (نهج البلاغه، خطبه ۲۱۶)؛ خداوند از سر رحمت و بخشندگی خود آن را دوطرفه قرار داده و حقی را برای بندگان در نزد خویش فرض کرده است. امام علی (ع) در این خصوص می‌فرماید: «خدای متعال بر اساس حق خودش، حقوقی را برای بندگان قرار داد^۲» (نهج البلاغه، خطبه ۲۱۶) و در مقابل، حق بندگان بر خداوند که توسط خود خداوند جعل شده و همچنین برای هر نعمتی که خداوند سبحان به هر موجودی عطا فرموده، حقی برای خود (و تکلیفی برای بندگان) قرار داده که بزرگ‌ترین آن‌ها، حق اطاعات و پرستش است. به تعبیر امام علی (ع): «خداوند در هر نعمتی حقی دارد. کسی که حق آن را ادا کند، آن نعمت را بر او افزون می‌کند و کسی که در آن کوتاهی نماید آن نعمت را در خطر زوال قرار می‌دهد^۳» (نهج البلاغه، حکمت ۲۴۴؛ دلشاد تهرانی، ۱۳۹۴).

ناگفته پیداست که حق خدا بر بندگان بزرگ‌تر از آن است که ادا شود؛ بنابراین امام (ع) در امتداد حقوق الهی، حقوق انسان‌ها را مطرح نموده و می‌فرماید: «خداوند متعال، حقوق بندگان را مقدمه و زمینه‌ساز حقوق خود قرار داده است. پس آن که حقوق بندگان خدا را ادا نماید، حقوق الهی را نیز ادا خواهد کرد^۴» (آمدی، ۱۴۱۰: ۳۴۰). از همین رو است که ایشان در باب ضرورت توجه به حقوق مردم می‌فرمایند: «سوگند به خدا اگر تمام شب را بر روی خارهای گزنده به سر ببرم و یا با غل‌وزنجیر به این سو و آن سو کشیده شوم، خوش‌تر دارم تا خدا و پیامبرش را در روز قیامت، در حالی ملاقات کنم که به بعضی از بندگان خدا ستم نموده و به ناحق چیزی از اموال عمومی را غصب کرده باشم^۵» (نهج البلاغه، خطبه ۲۲۴). این اهمیت تا بدان جا است که اگر کسی مسئولیت‌های اجتماعی خود را نادیده بگیرد و حقوق برادران و خواهران ایمانی‌اش را پاس ندارد، سبک شمارنده دین خدا قلمداد می‌شود. امام (ع) می‌فرماید: «از شیعیان ما نیست کسی که حق دیگری را تصاحب نماید یا به مردم ظلم کند و یا آنچه را که از آن او نیست تصرف نماید^۶» (محمودی، ۱۳۷۶، ج ۱۰: ۶۷).

لازمه تکامل و پویندگی انسان، داشتن حقوق بوده و لازمه داشتن حقوق، تکلیف و مسئولیت است. امام (ع) می‌فرماید: «... کسی را حقی نیست جز که بر او نیز حقی است و بر او حقی نیست جز آنکه او را حقی بر دیگری است^۷» (نهج البلاغه، خطبه ۲۱۶). بنابراین هر حقی همراه تکلیفی زاده می‌شود و برخورداری انسان از هر امتیازی موجب پدیداری مسئولیت و وظیفه‌ای است (جوان آراسته، ۱۳۷۹: ۱۸۷). در این بین آنچه می‌تواند به‌عنوان اصل مشترک میان همه انسان‌ها پذیرفته گردد، فطرت الهی است. از این رو در تعیین و شناخت منابع حقوق، جز به همین اصل مشترک نمی‌توان اعتماد کرد و هرگز نباید بر مایه‌های از وجود انسان که به طبیعت او باز می‌گردند، تکیه ورزید (پارسانیا، ۱۳۹۰: ۱۳۸ و ۱۳۹).

در کلام وحی که جامع حقایق ظاهری و باطنی بوده و همچنین در کلام امیرمؤمنان علی (ع)، در باب حقوق انسان محکم‌ترین و زنده‌ترین مسائل مطرح می‌گردد. از آن جمله است حق پدر و مادر بر اولاد، حق اولاد بر پدر و مادر، حق شوهر بر زن و حق زن بر شوهر، حق اقوام، حق دولت، حق جامعه، حقوق اقلیت‌های مذهبی، حق خداوند، حق انبیا، حق امامان، حق معلمان و غیره (انصاریان، ۱۳۸۳، ج ۱۰: ۴۲۰). امام علی (ع) در سخنان مختلفی به نمونه این حقوق اشاره فرموده‌اند؛ اما امام (ع) به کامل‌ترین حقوقی که هر مسلمان نسبت به دیگر هم‌کیشان خود دارد، در حدیثی منقول از پیامبر اکرم (ص) اشاره فرموده‌اند. ایشان می‌فرمایند هر مسلمان بر برادر مسلمان خود ۳۰ حق دارد که برائت ذمه از این حقوق حاصل نمی‌شود مگر با ادا کردن آن‌ها یا گذشت صاحب حق^۸. به طور مشخص همان‌طور که بیان شد، عدم شناخت

^۱ «وَ لَوْ كَانَ لِأَخِي أَنْ يَجْرِيَ لَهُ وَ لَا يَجْرِيَ عَلَيْهِ لَكَانَ ذَلِكَ خَالِصاً لِلَّهِ سُبْحَانَهُ دُونَ خَلْقِهِ»

^۲ «ثُمَّ جَعَلَ سُبْحَانَهُ مِنْ حُقُوقِهِ حُقُوقاً يُفْتَرَضُهَا لِبَعْضِ النَّاسِ عَلَى بَعْضٍ»

^۳ «إِنَّ لِلَّهِ فِي كُلِّ نِعْمَةٍ حَقًّا فَمَنْ آذَاهُ زَادَهُ مِنْهَا وَ مَنْ قَصَرَ فِيهِ خَاطَرَ بَرَزَ إِلَى نِعْمَتِهِ»

^۴ «جَعَلَ اللَّهُ سُبْحَانَهُ حُقُوقَ عِبَادِهِ مُقَدَّمَةً لِحُقُوقِهِ فَمَنْ قَامَ بِحُقُوقِ عِبَادِ اللَّهِ كَانَ ذَلِكَ مُؤَدِّياً إِلَى الْقِيَامِ بِحُقُوقِ اللَّهِ»

^۵ «وَ اللَّهُ لَأَنَّ آيَةَ عَلَى حَسَبِ السُّعْدَانِ مُسَهِّدًا أَوْ أُجْرٌ فِي الْأَغْلَالِ مُصَفِّدًا أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ أَنْ أَلْقَى اللَّهَ وَ رَسُولَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ ظَالِمًا لِبَعْضِ الْعِبَادِ وَ غَاصِبًا لِشَيْءٍ مِنَ الْخَطَامِ»

^۶ «لَيْسَ مِنْ شَيْعَتِنَا مَنْ أَخَذَ غَيْرَ حَقِّهِ وَ لَا مَنْ ظَلَمَ النَّاسَ وَ لَا مَنْ تَنَاوَلَ مَا لَيْسَ لَهُ»

^۷ «لَا يَجْرِي لِأَخِي إِلاَّ جَرَى عَلَيْهِ وَ لَا يَجْرِي عَلَيْهِ إِلاَّ جَرَى لَهُ»

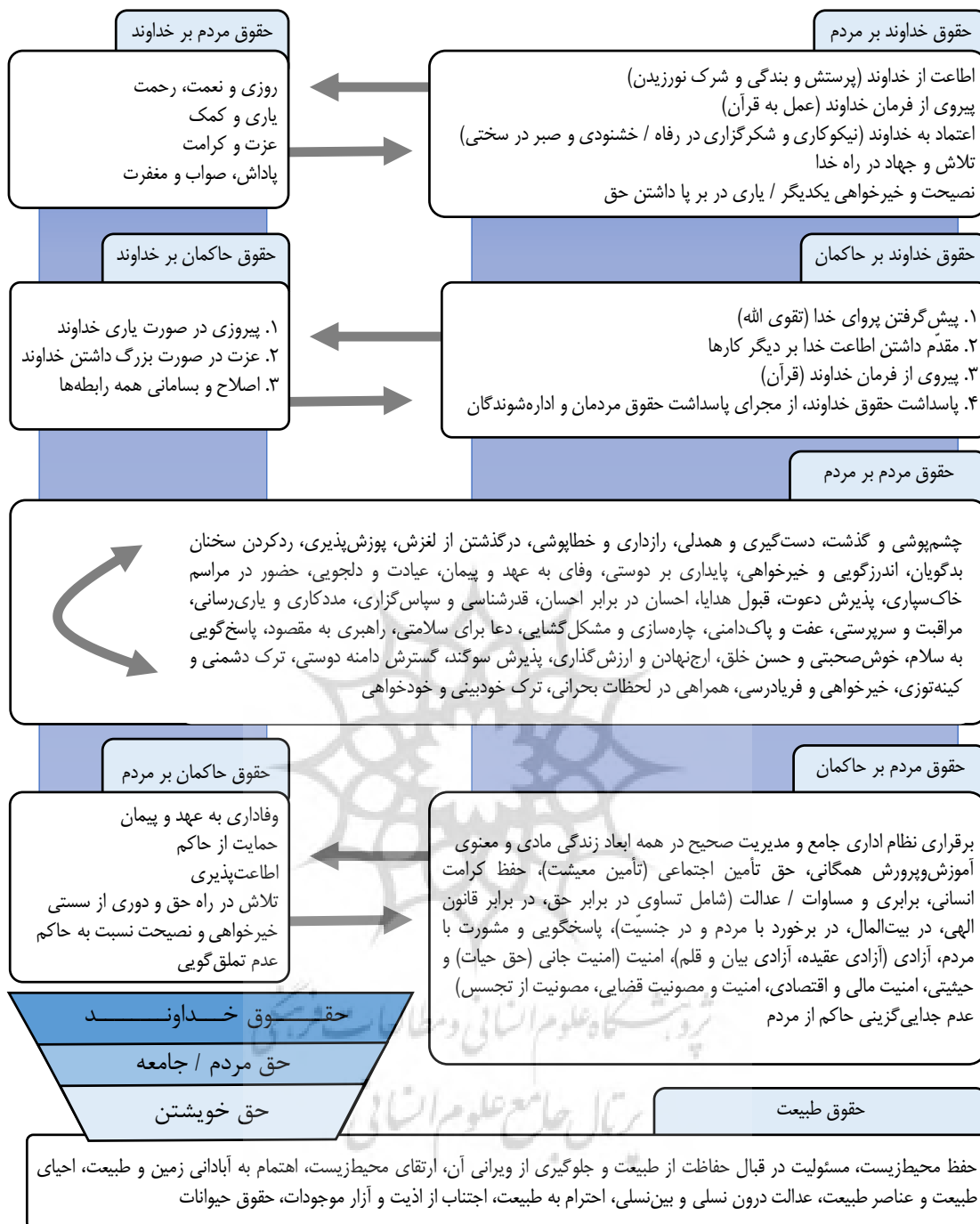
^۸ این سخن در چندین منبع ذکر شده که از آن جمله است: (حسن زاده املی، ۱۴۰۰؛ شرقی، ۱۳۶۶؛ قرشی، ۱۴۲۳)

صحیح از ماهیت انسان و انواع ارتباطات او، یکی از علل مهم بحران‌های دنیای معاصر است، این شناخت ناقص، به تناسب موجب عدم شناخت کامل از انواع حقوق انسان نیز گردیده و در نهایت تأثیر خود را در نوع نگاه به محیط مطلوب زندگی انسان می‌گذارد. مهم‌ترین حقوق الهی، حقوق انسان‌ها و حقوق طبیعت در کلام امام علی^(ع) در نمودار ۳ خلاصه گردیده است.

۶-۳. ویژگی‌های ارتباطات اجتماعی اهل شهر در کلام امام علی^(ع)

بُعد اجتماعی شهر، به زندگی اجتماعی و روابط و تعاملات میان مردم مربوط است (قبادی، ۱۳۹۳: ۱۰۱). از دیدگاه اجتماعی، شهر صرفاً به‌عنوان هنر ساختمان‌سازی مطرح نبوده؛ بلکه با کسانی که در آن نیز زندگی می‌کند، مطرح می‌گردد (صارمی، ۱۳۸۷: ۵۰). نکته اساسی که باید در شهر به آن توجه داشت روابط میان انسان‌ها است. روابط فردی، خانوادگی و اجتماعی شهروندان بایستی مبتنی بر اخلاق و ارزش‌ها و هنجارهای اسلامی باشد. چرا که اگر بهشت هم بر روی زمین ساخته شود؛ اما رفتار شهروندان در شهر نابخردانه باشد، آن شهر جهنم خواهد بود (نقره کار، ۱۳۹۶).

در آموزه‌های اسلام، اصل بر گسترش روابط اجتماعی بوده و فردگرایی به‌شدت نفی شده است. چرا که انسان به‌صورت ذاتی و فطری موجودی اجتماعی است. امام علی^(ع) خطاب به مردم می‌فرمایند: «به یاد بیاورید زمانی را که تعداد کمی مشرک پراکنده بودید و با هم دشمنی می‌کردید و خداوند به‌وسیله اسلام بین شما الفت ایجاد کرد؛ پس تعدادتان زیاد شد و متحد و دوست هم شدید. بعد از اتحاد متفرق نشوید و بعد از دوستی با هم دشمنی نکنید» (ثقفی، ۱۴۰۱: ۱۱۲). لذا انسان در حیات اجتماعی، نیازمند یاری دیگران بوده و این نیاز، او را به سوی دیگران می‌کشاند و هر انسانی به خاطر نامالایمات و سختی‌ها نیازمند دوستی و مودت با دیگران است.

نمودار ۳) حقوق الهی، مردم و طبیعت از دیدگاه امام علی (ع)

منبع: (نگارندگان بر اساس قرآن کریم، نهج‌البلاغه و آمدی، ۱۴۱۰؛ آمدی، ۱۳۳۷؛ مجلسی، ۱۳۶۸؛ حر عاملی، ۱۴۱۶؛ محمودی، ۱۳۷۶؛ نوری همدانی، ۱۳۶۱؛ مصباح یزدی، ۱۳۹۶؛ جناتی، ۱۳۸۱؛ جوان آراسته، ۱۳۷۹؛ ثقفی، ۱۴۰۱؛ نقی‌زاده، ۱۳۹۵؛ موسوی بجنوردی و صفایی، ۱۳۸۸؛ امینی و کارور، ۱۳۹۴؛ احسانی و انصاری، ۱۳۹۶؛ ذبیح، ۱۳۸۷؛ شفیعی سروستانی، ۱۳۸۵)

از همین جهت است که بسیاری از اندیشمندان، شاخصه اصلی در تمایز مکتب اسلام از سایر مکاتب را در کثرت تعالیم و آموزه‌های اجتماعی آن می‌دانند. کثرت تعالیم اجتماعی، بیانگر اهتمام اسلام به مجامع مسلمین است. از مهم‌ترین کانون‌های شکل‌گیری این مجامع، شهرها و سکونت‌گاه‌های شهری است. توجه به شهرهای اسلامی به‌عنوان بستر شکل‌گیری مجامع اهمیت بسیاری نزد شارع مقدس دارد. بر همین اساس، در روایات متعدد به سکونت در شهرها و مجاورت توده‌های مسلمین توصیه شده است (رئسی، ۱۳۹۷: ۳۳). امام علی^(ع) می‌فرماید: «همواره با بزرگ‌ترین جمعیت‌ها باشید که دست خدا با جماعت است. از پراکندگی و جدایی حذر کنید که انسان تنها بهره‌بردار شیطان است...»^۱ (نهج‌البلاغه، خطبه ۱۲۷). این عبارات، چهره اجتماع بشری را نشان می‌دهد که آدمیان برای گریز از شرور شیطانی و برای به‌دست آوردن منافعی که تنها در پرتو اجتماعی بودن به دست می‌آید ناگزیر باید انزوا و گوشه‌گیری را ترک کرده و به اجتماع روی آورند. در این راستا امام^(ع) در مسائل اصولی و آنچه مربوط به مقررات الهی و حقوق اجتماعی بود، بسیار صلابت داشتند و حتی اگر در مسائل شخصی بسیار نرم و انعطاف‌پذیر بودند اما در مسائل اجتماعی، انعطاف‌پذیری و مماشات در ایشان راه نداشت (محمدی، ۱۳۹۶: ۷۰). اکنون که مشخص شد اجتماع یک صحنه‌گریز ناپذیر برای انسان‌ها بوده و آدمیان به شدت نیازمند آن هستند، لازم است مشخص کنیم در یک جامعه بایستی چه اصولی بر روابط اجتماعی حاکم باشد. در دیدگاه اسلام جهت حرکت اجتماعی رسیدن به وصال و لقا الله بوده و هر جهت دیگری غیر از این، ضلالت و گمراهی خواهد بود. یعنی زندگی اجتماعی دارای افقی است که همه زندگی بشر برای نیل به آن هدف نهایی است. همه ابعاد شهرسازی نیز که در فضاهای کالبدی نمود پیدا می‌کند برای آرامش انسان در جهت دستیابی به آن جهت واقعی، یعنی سیر الی الله است (صارمی، ۱۳۸۷: ۵۸). در ادامه از هشت منظری که پیش‌ازین در مبانی حاکم بر شهر مطلوب در چهارچوب نظری بیان گردید، روابط اجتماعی و بارزهای آن در این هشت مبنا، به صورت عام از دیدگاه امام علی^(ع) مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

در این بین ریشه و اصل همه عقاید که مهم‌ترین و باارزش‌ترین اعتقادات ماست، توحید است. توحید نه‌تنها اصلی اعتقادی و از جنبه فردی تعریف می‌شود؛ بلکه به‌عنوان مسلکی اجتماعی نیز مورد توجه است (عرب صالحی و پیشوایی، ۱۴۰۱). قرآن افزون بر کارکردهای فردی که برای توحید چون آرامش و اطمینان قلب، ایمنی از عذاب، امنیت، رفع اندوه، رهایی از افسردگی و مصونیت از شیطان و وسوسه‌های او اشاره می‌کند، کارکردهای اجتماعی نیز برای توحید بیان می‌دارد. البته اصل توحید به ما می‌آموزد که انسان تنها در برابر ذات اقدس حق باید تسلیم باشد و از هیچ انسانی نباید اطاعت کند، مگر اینکه اطاعت او، اطاعت خدا باشد و همچنین می‌توان توحید در روابط اجتماعی را بروز و ظهور ابعاد شناختی و معرفتی اصل اعتقادی توحید در ساختار و پیکره کلی و نظم کلان اجتماعی با هدف تشکیل جامعه توحیدی دانست که در جزئی‌ترین و کلی‌ترین کنش‌های فردی و اجتماعی، تکالیف و مسئولیت‌های انسان در برابر خدا، خود، عالم هستی و جامعه تبلور می‌یابد (عرب صالحی و پیشوایی، ۱۴۰۱).

از دیدگاه امام^(ع) آنچه می‌تواند تعادل اجتماع را حفظ کند، همه را راضی نگه دارد، به پیکر اجتماع سلامت و به روح اجتماع آرامش بدهد، عدالت است. در عدالت ظرفیت و گنجایشی است که در موارد دیگر نیست (مطهری، ۱۳۸۳: ۱۵). امام علی^(ع) نه‌تنها خود فردی عادل بود، عدالت‌خواه نیز بود. عدالت‌طلبی نه‌تنها مشی امام^(ع) بلکه ایده انکارناپذیر ایشان در روابط اجتماعی بوده است (محمدی، ۱۳۹۶: ۵۱ و ۶۵). هدف اصلی امیرمؤمنان^(ع) هنگامی که خلافت را به دست گرفت، این بود که یک حکومت مقتدر و عادلانه که موجب تحکیم و مجد و عظمت اسلام و مسلمانان بود، تشکیل دهند و هر مانع و مشکلی را که بر سر این راه ممکن بود به وجود بیاید از میان بردارند (نوری همدانی، ۱۳۶۱: ۸۴). شدت عدالت امام^(ع) به حدی بود که برخی از پیروان ایشان نیز طاقت همراهی با ایشان را نداشتند. البته کسانی که روی‌گردان شدند فقط به این دلیل بود که نمی‌توانستند تلخی حق و سختی راه را تحمل کنند و میل به دنیا و هواوهوس بر آن‌ها غلبه نموده بود (ثقفی، ۱۴۰۱: ۱۳۷) و در پایان نیز در همین راه امیرالمؤمنین^(ع) به شهادت رسید که درباره آن حضرت گفته‌اند: «علی را عدلش به خاک و خون

^۱ «وَالرُّمُومَا السُّوَادَ الْأَعْظَمَ فَإِنَّ يَدَ اللَّهِ مَعَ الْجَمَاعَةِ وَ إِيَّاكُمْ وَ الْفَرْقَةَ فَإِنَّ الشَّادَّ مِنَ النَّاسِ لِلشَّيْطَانِ ...»

غلطاند^۱) (خامنه‌ای، ۱۳۹۶: ۱۸۸). از طرف دیگر امام علی (ع) در سخنان مختلفی به اهمیت امنیت به‌خصوص برای شهرها اشاره می‌فرمایند: «هیچ نعمتی گوارتر از امنیت نیست^۲» (آمدی، ۱۳۳۷: ۶۵۶، حدیث ۸۲۲۴) و «بدترین وطن‌ها آن است که اقامت‌کنندگان در آن ایمن نباشند^۳» (آمدی، ۱۳۳۷: ۴۵۹، حدیث ۵۷۷۱) و بر این موضوع در ارتباطات اجتماعی اهل شهر نیز تأکید می‌فرماید. در ادامه در نمودار ۴ بارزه‌های توحید، عدالت، امنیت، کرامت انسان، آزادی، حیات، نظم و مالکیت در ارتباطات اجتماعی در کلام امام علی (ع) جمع‌بندی و ارائه گردیده است.

۴-۶. ویژگی‌های ارتباطات اقتصادی اهل شهر در کلام امام علی (ع)

چاره‌بخش مهمی از مسائل شهرسازی را بایستی در دانش اقتصاد جستجو نمود و نه خود دانش شهرسازی. نظام اقتصادی که در آن، انباشت سرمایه و کسب سود بیشتر با هر روشی، هدف اصلی و غایی محسوب می‌شود؛ نظامی که بر محور توسعه کمی سرمایه و انحلال حقیقت انسان به نفع سرمایه‌داری در تقابل با تعالی کرامات انسانی و بسط بندگی خداوند متعال شکل گرفته، خود ایجادکننده تشدید اختلاف طبقاتی، جایگزینی کمیات به‌جای کیفیات، تشدید بورس‌بازی و دلالی زمین و ترویج مصرف‌گرایی شده و نتایج خود را بر شهرسازی نیز می‌گذارد و نمی‌توان انتظار اصلاح امور را صرفاً از دانش شهرسازی داشت (رئسی، ۱۳۹۷: ۳۵۶). امام علی (ع) در مسائل اقتصادی بسیار سخت‌گیر، سازش‌ناپذیر و بی‌گذشت بودند و اجازه نمی‌دادند که اندک حقی از مردم در این خصوص پایمال شود (جعفری، ۱۳۹۷: ۱۷۸). از آنجاکه اسلام مال‌اندوزی را نهی نموده، امام (ع) همواره به عقاید خود عمل می‌نمودند. ایشان هرگز ثروت نیندوختند و به احتکار مال در خزانه‌داری اعتقاد نداشتند. ایشان برخلاف معاویه، اموال عمومی را به طور مساوی بین مردم تقسیم کرده و این عدالت بی‌طرفانه، خود باعث دشمنی برخی از افراد دنیاطلب نیز می‌گردید. البته ایشان با شجاعت و قاطعیت با آنان روبرو شده و سنت‌های والای پیامبر (ص) را حفظ می‌نمودند (Ahmad, 1987: 46).

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

^۱ «قُتِلَ فِي مِحْرَابٍ عِبَادَتِهِ لِيَشِدَّ عَدْلُهُ»

^۲ «لَا نِعْمَةَ أَهْنَاءَ مِنَ الْأَمْنِ»

^۳ «سُرُّ الْأَوْطَانِ مَا لَمْ يَأْمَنْ فِيهِ الْقَطَانُ»

توحید و خدامحوری در روابط اجتماعی دستیابی به خواسته‌ها و اهداف جامعه، ایجاد جامعه سالم و عدالت‌پیشه، حق‌گرایی در انسان‌ها و جوامع، ایجاد انگیزه جمعی در اعمال خیر و نیکو، ایجاد وحدت در جامعه، انجام اصلاحات و مبارزه با فساد

بازرزه‌های عدالت در ارتباطات اجتماعی التزام به عدالت فردی، معیار قرار گرفتن قرآن و معیار قرار نگرفتن هوای نفس در ارتباطات اجتماعی، پذیرش آنچه که صرفاً حق فرد است، پایبندی به تعهدات و مسئولیت، عمل به حق و از بین بردن باطل، حق و باطل معیار ارزیابی نه اشخاص، برخورد یکسان با همگان حتی با نزدیکان، توجه به منافع عامه مردم، احیا و پایداری بر (تداوم) روش‌ها و سنت‌های نیک در جامعه، مقابله با بدعت‌های ناروا، نگاه یکسان حاکم به همگان، تعادل در احقاق حقوق شهروندان، مبارزه با تبعیض نژادی، رعایت انصاف بین آحاد مردم، برابر بودن مجازات و پاداش نسبت به عمل، رعایت عدالت حتی با دشمن، میزان قرار دادن خود در روابط اجتماعی، پیوسته بودن قدرت و اخلاق، دوری از ظن و گمان، کفر دادن ستمکاران، عدالت امری جاری در همه زمان‌ها، زندگی رهبران همانند ضعیف‌ترین افراد جامعه

بازرزه‌های امنیت در ارتباطات اجتماعی نظارت عمومی، امر به معروف و نهی از منکر، نیت و اخلاق خوب، مدارا با یکدیگر، آشتی میان یکدیگر، توجه به کارگزاران و عملکرد آنان، مصونیت از آزار دیگران، القای حس امنیت به یکدیگر، علم و عقل در روابط مایه امنیت، دستیابی به مرحله یقین در کسب معرفت، حضور افراد برگزیده در شهر مایه امنیت، اهمیت امنیت جانی، قصاص، پوشاندن عیوب دیگران، تلاش و کوشش در راه حق، اولویت حقوق اجتماعی بر حق فردی، خط قرمز، ظلم عمومی، ادای مسئولیت خویش، مسئولیت نسبت به سرنوشت یکدیگر، رسیدگی به خطر قبل از بروز ناامنی، رفع خطر نه تنها در محیط زندگی بلکه تا منبع آن، اولویت توده مردم بر خواص، مواجهه مناسب با اقلیت‌های غیرمسلمان، شدت عمل، جنگ و اقدام نظامی، آخرین درمان، جهاد منادی امنیت، جنگ هدایت، نه جنگ عداوت، معیار قرار نگرفتن گمان و اتهام جهت برخورد با افراد، امنیت داخلی اولاً بر حمله خارج، برخورد قاطع با آشوبگری، جنگ اندیشه با اندیشه، جنگ سخت با دنبال‌کنندگان آگاهانه باطن، لزوم تشکیل حکومت، امنیت حتی برای مخالفین، کفران نعمت موجب بلا

بازرزه‌های کرامت انسانی در روابط اجتماعی خیرخواهی همگان، خدمت به بندگان خدا و هموعان، آموزش نادانان توسط دانایان مقدم بر درخواست نادانان، خارج‌نشدن از دایره اخلاق در همه حال، عدم اهانت به افراد حتی دشمنان، جود و بخشش خارج از حساب منافی کرامت انسان، کرامت انسان در گرو وحدت آحاد مردم، گزارش به مردم، اعتماد مردم و مسئولین، کمک به رشد و بلوغ جامعه، حریم خصوصی، تحمل و مدارا حتی با مخالفان و دشمنان، کرامت انسان در گرو حرمت جان و خون انسان، ترجیح ندادن خود و نزدیکان بر دیگران، ممنوع بودن استثمار، کرامت انسان در مقام قضاوت، عدم شتاب در مجازات خطاکار و بسته‌نشدن راه عذرخواهی

بازرزه‌های آزادی در ارتباطات اجتماعی دوری از بردگی نفس، آزادی در انتخاب و آزادی تعیین سرنوشت، آزادی در داشتن عقیده، آزادی در بیان عقیده، آزادی از تحمیل عقیده، حریت انسانی، عدم آسیب به آزادی دیگران و جامعه، آزادی توأم با مسئولیت، آزادی اقلیت‌ها و احزاب، عدم برخورد قهرآمیز و زورگویانه حتی با مخالفین سیاسی و عقیدتی، تأکید بر آگاه شدن مردم (پرداختن به روشنگری و آموزش)

بازرزه‌های حیات در ارتباطات اجتماعی دوری از نبرنگ و کفر در روابط، تعاون و مشارکت اجتماعی، همراهی یا عدم همراهی با رفتارهای اجتماعی (رضایت یا عدم رضایت از عمل)، حساسیت مردم در مقابل هر نوع تجاوز، منکر و عمل ناصواب (امر به معروف و نهی از منکر)، وحدت و فرمان‌برداری از رهبر، علم‌آموزی و اخلاق، برقراری عدالت و آبادانی

بازرزه‌های نظم در ارتباطات اجتماعی لزوم تشکیل حکومت و تقسیم وظایف، لزوم وجود اهرم‌های قانونی، قانون‌گرایی، پیوند اخلاق با نظم اجتماعی، اولویت اصلاح خود بر اصلاح جامعه، نظم اجتماعی در راستای عدالت اجتماعی، تأکید بر آیین‌های جمعی، وحدت و مشارکت در کارهای جمعی، خواست همراه با عمل، انطباق رفتارها بر افکار و عقاید، نظارت اجتماعی بر همگان، مخاطب‌شناسی، وجود مدیریت آگاه (حکومت عالمان)، حفاظت از سرمایه انسانی شهر، تقدم رفتار بر گفتار، تقدم حق جامعه بر حق فرد، لزوم اطاعت از رهبر، پاسداری از آزادی‌های فردی، اولویت‌بندی و توجه به سودمندی

بازرزه‌های مالکیت در ارتباطات اجتماعی امانت بودن نعمات، استعدادها و عنایات الهی در راستای دستیابی به کمال، امانت بودن مناصب و سمت‌های اجتماعی، زهد در عین تلاش و کوشش

نمودار (۴) بازرزه‌های توحید، عدالت، امنیت، کرامت انسان، آزادی، حیات، نظم و مالکیت در ارتباطات اجتماعی در کلام امام علی (ع)

منبع: (نگارندگان بر اساس نهج البلاغه و احمدی، ۱۳۷۹؛ اسماعیلی، ۱۳۸۹؛ اعرافی، ۱۳۸۰؛ افتخاری و اسدی، ۱۳۹۲؛ امین زاده و نقی‌زاده، ۱۳۸۱؛ بمانیان، ۱۳۹۳؛ جعفریان، ۱۳۷۹؛ دشتی، ۱۳۷۹؛ رحیمی و قنبری‌نیک، ۱۳۹۶؛ زارع و روحی، ۱۳۹۵؛ شفیعی، ۱۳۹۱؛ صارمی، ۱۳۸۷؛ صدیقی، ۱۳۹۲؛ طاهری، ۱۳۸۴؛ طباطبائی، ۱۳۸۷؛ عمید، ۱۳۸۰؛ قره داغی، ۱۳۹۶؛ قندی، ۱۳۹۱؛ کهن‌ترابی، ۱۳۹۹؛ محمدی، ۱۳۹۶؛ مسعودی، ۱۳۹۶؛ مطهری، ۱۳۸۳؛ مولایی، ۱۳۹۷؛ نجفی و دیگران، ۱۳۹۵؛ نقی‌زاده، ۱۳۹۵؛ نوروزی، ۱۳۸۳؛ یوسف زاده، ۱۳۸۵)

اهمیت موضوع اقتصاد در بیان امام علی (ع) تا بدان جا است که در فرمان خود به مالک اشتر زمانی که او را برای حکومت مصر می‌فرستاد، موضوع جمع‌کردن مالیات‌های حکومتی و آباد کردن سرزمین‌های اسلامی دو مورد از چهار دستور حکومتی ایشان بوده است: «... تا مالیات‌های آن سرزمین را جمع‌آوری کند، با دشمنان آن کشور بجنگد، به اصلاح اهل آن همت گمارد و به عمران و آبادی شهرها قصبات و روستاها و قریه‌های آن پردازد» (نهج البلاغه، نامه ۵۳). در واقع از موضوعات مهم در بیان امام (ع) جمع‌آوری مالیات‌ها به نفع فقرا و محرومان و آبادی سرزمین‌های اسلامی است که در راستای توزیع عادلانه ثروت است که همه مسائل معاش و نیازهای دنیوی و طبیعی مردم که در راستای ارتقای سطح زندگی و رفاه مردم بوده را شامل می‌شود.

اسلام معتقد است هر گاه در جامعه‌ای، فقیر گرسنه‌ای در برابر ثروتمند عیاشی قرار داشت، به‌طورقطع باید دانست که در آن جامعه عدالت به معنای واقعی کلمه وجود ندارد و حقوق آن بینوایان از ناحیه آن ثروتمندان عیاش مورد تجاوز قرار گرفته است. امام علی (ع) در این باره می‌فرماید: «همانا خدای سبحان روزی فقرا را در اموال سرمایه‌داران قرار داده، پس هیچ فقیری گرسنه نماند مگر آنکه شخص ثروتمند حق او را غارت کرده و به او نداده و خداوند از آنان درباره گرسنگی گرسنگان خواهد پرسید» (نهج البلاغه، حکمت ۳۲۸؛ قربانی، ۱۳۶۱: ۴۱۹) و «هیچ نعمت فراوانی را ندیدم که بر روی هم انباشته شده باشد مگر آن که در کنارش حقی ضایع شده باشد» (جرداق، ۱۳۷۹: ۱۰۵۱؛ جعفری، ۱۳۹۷: ۹۰). قرآن مجید نیز در موارد مختلف سیمای زشت و چهره کریه افراد عیاش و خوش‌گذران را نشان می‌دهد و اعمال زشتی که از این رهگذر مرتکب می‌شوند و همچنین طرز فکرشان را خاطر نشان می‌سازد. در یک جا آنان را منکر انبیا و برنامه‌های اصلاحی‌شان معرفی نموده و اظهار می‌دارد که آنان به‌خاطر غروری که از جهت فزونی مال و ثروت پیدا کرده‌اند، خود را انسان‌های برگزیده و رستگار می‌انگارند (سبا (۳۴): ۳۴ و ۳۵) و در جای دیگر آنان را مردمی متحجر و مقلد و دنباله‌رو و ناآگاه از حقایق امور که حتی میل به درک حقایق ندارند معرفی می‌نماید (زخرف (۴۳): ۲۳ و ۲۴) و در مورد آخر آنان را راحت‌طلب و تکلیف‌گریز می‌شناسد (توبه (۹): ۸۶) و در مورد دیگر آنان را مردمی ستمگر معرفی می‌کند (هود (۱۱): ۱۱۶) و بالاخره عیاشی و خوشگذرانی را مایه هلاک دنیا و آخرت ملت‌ها می‌داند (اسرا (۱۷): ۱۶) (قربانی، ۱۳۶۱: ۴۲۰).

جامعه مطلوب از دیدگاه امام علی (ع)، جامعه‌ای است که همگان خصوصاً گروه‌های کم‌درآمد، در آن به‌آسانی بتوانند نیازهای مادی خود را فراهم کنند؛ لذا از یک سو به مردم و فقرا، تلاش برای کسب روزی و تأمین خانواده را تأکید نموده و از آن، نه به‌عنوان یک عمل فیزیکی و حیوانی، بلکه نوعی عبادت یاد کرده‌اند (رحیم‌پور ازغدی، ۱۳۹۳: ۵۸) و از طرف دیگر برای رسیدن به این هدف از دیدگاه امام (ع) اقشار مرفه نیز نبایستی زیاده‌روی کرده و بایستی نسبت به انفاق مازاد نیاز خود اقدام نمایند. ایشان همواره به سرمایه‌گذاری به معنای وارد کردن اموال به چرخه تولید و کسب درآمد، توجه داشته و ضمن تلاش برای ازدیاد درآمد از یک سو، به قناعت و صرفه‌جویی در مصرف در مقابل مصرف‌گرایی، اتلاف منابع، راکد گذاشتن سرمایه، تبلی و بیکاری از سوی دیگر تأکید داشته‌اند (حسینی، ۱۳۹۳: ۷۶ و ۱۱۰). در واقع امام (ع) در پی آن بودند که به انسان‌ها نشان دهند چگونه می‌توان از راهی غیر از لذت‌جویی و تنها بر اساس محبت خداوند متعال، جامعه‌ای سعادت‌مند را بنا نهاد. در نمودار ۵ اصول کلی خدامحوری، عدالت، حیات، کرامت انسان، امنیت، آزادی، نظم و مالکیت و بارزهای آن در ارتباطات اقتصادی اهل شهر در کلام امام علی (ع) خلاصه گردیده است.

۱ «... جَبَايَةَ حَزَائِمِهَا وَ جِهَادَ عَدُوِّهَا وَ اِشْتِصْلَاحَ اَهْلِهَا وَ عِمَارَةَ بِلَادِهَا»

۲ «إِنَّ اللَّهَ سُبْحَانَهُ فَرَضَ فِي أَمْوَالِ الْأَغْنِيَاءِ أَقْوَاتَ الْفُقَرَاءِ فَمَا جَاعَ فَقِيرٌ إِلَّا بِمَا مَنَعَ بِهِ غَنِيٌّ وَ اللَّهُ تَعَالَى سَأَلُهُمْ عَنْ ذَلِكَ»

۳ «مَا رَأَيْتُ نِعْمَةً مَوْفُورَةً إِلَّا وَ فِي جَانِبِهَا حَقٌّ مُضِيعٌ»

بازرزه‌های امنیت در روابط اقتصادی خدامحوری مایه امنیت در همه ابعاد، لزوم مبارزه با فقر، فقر منجر به خدشه وارد شدن به حیات جسمی، فکری، اعتقادی و حیات معنوی، مبارزه با تبعیض‌ها و بی‌عدالتی‌های اقتصادی، عدم مماشات با مفسدان اقتصادی، پرداخت حقوق اقتصادی برای همگان حتی فاسق و منافق، عدم تفاوت بین آحاد ساکنین شهر در کسب معاش، حق داشتن شغل، حمایت از صنعتگران، تاجران و توجه به صلاح مالیات‌دهندگان در راستای اصلاح امور دیگر اقشار جامعه، نظارت و بازرسی بر بازار، مبارزه با مصادیق اقتصاد ناسالم، امنیت دسترسی به ارزاق ارزان

بازرزه‌های توحید و خدامحوری در روابط اقتصادی امنیت اقتصادی پیش‌زمینه روح بندگی و اطاعت، کار و تلاش به‌عنوان وظیفه دینی، قصد قرب الهی و جلب رضایت پروردگار و دوری از مطامع دنیایی، مشارکت در تأمین هزینه‌های اجتماعی، وقف، اخلاص در انفاق و انگیزه‌های معنوی در این خصوص، پیشرفت توأم مادی و معنوی، پس‌انداز به‌قصد رفع نیازهای آخرت، عبودیت مقدم بر آمریت، سپاس‌گزاری از نعمت، انفاق بر اساس استحقاق و اولویت

بازرزه‌های آزادی در روابط اقتصادی آزادی در تولید ثروت، دوری از بذل و بخشش ناشایست، توجه به نحوه مصرف، دوری از اسراف به‌خصوص در اموال عمومی، آزادی در انتخاب شغل، گرفتن زکات با توافق و میل

بازرزه‌های عدالت در روابط اقتصادی زندگی و مصرف متعادل، دوری از اسراف و تبذیر، مصرف با توجه به شرایط جامعه از لحاظ اقتصادی، برابری و توزیع عادلانه ثروت، زدودن شکاف طبقاتی، مشروعیت اختلاف ثروت در صورت وجود فرصت‌های مساوی برای همگان، رسیدگی به طبقات محروم، از کارافتادگان و بازنشستگان، مقدم داشتن رفع نیاز دیگران بر نیاز خود، اجرای حقوق مالی مردم و مبارزه با ثروت‌های بادآورده، عدم ثروت‌اندوزی ظالمانه، پرهیز از امتیازدهی خاص به برخی از افراد و نزدیکان، انتفاع متقابل فرد و جامعه، میانه‌روی در بخشش، وظیفه ثروتمندان، عالمان و حکومت در تعدیل ثروت و تأمین اقتصادی، دوری از زیاده‌طلبی و کم‌فروشی، تقدم گسترش عدالت بر گرفتن مالیات

بازرزه‌های نظم در روابط اقتصادی لزوم تقسیم کاری جهت تأمین احتیاجات و تخصصی‌شدن کارها، نظارت بر تولید، توزیع و مصرف و اختیارات حکومت اسلامی در این خصوص، حرمت خوش‌گذرانی بی‌حساب و اسراف‌کاری و زراندوزی و عیاشی، رعایت ویژگی‌های گیرندگان انفاق و مقدم داشتن بستگان در کمک‌ها، جلوگیری از تمرکز ثروت، تعیین حدود مالکیت، برنامه‌ریزی جهت امرامعاش و کار، رهبری نیافتن بخیل، نادان، ستمکار، رشوه‌خوار، شکم‌پرست و ...، عدم قرارگیری زمام امور اقتصادی در دست سقیه

بازرزه‌های حیات در روابط اقتصادی عدالت موجب آبادانی و برکت، لزوم توأم بودن عدالت و آبادانی، لزوم توجه به عمران و آبادانی، رابطه متقابل آبادانی و افزایش درآمد شهر، نهی از کسب درآمد و افزایش خراج بدون آبادانی، سخاوت و همیاری به‌خصوص در مبارزه با فقر، لزوم تلاش و کوشش جهت کسب منفعت اقتصادی، حرمت بیکارگی و عیاشی، حرمت واسطه‌گری، تحسین تولید محوری و کارآفرینی و تقبیح مصرف‌گرایی، منع ثروت‌اندوزی و احتکار و راکد گذاشتن سرمایه‌ها، تشویق به سرمایه‌گذاری و بهره‌برداری از ثروت

بازرزه‌های مالکیت در روابط اقتصادی امانت بودن اموال شخصی از جانب خداوند، امانت بودن اموال عمومی، میانه‌روی در استفاده از هم اموال شخصی و هم اموال عمومی، عدم اعتماد به مال و ثروت

بازرزه‌های کرامت انسانی در روابط اقتصادی برخورداری از زندگی متعارف، بی‌نیازی و قناعت، اتکا به خود و سعی در عدم بدهکاری، سربار جامعه نبودن، رعایت کرامت افراد پایین‌دست، اعتماد به خوداظهاری مردم و رفتار محترمانه در اخذ مالیات

نمودار (۵) بازرزه‌های توحید، عدالت، امنیت، کرامت انسان، آزادی، حیات، نظم و مالکیت در ارتباطات اقتصادی در کلام امام علی (ع)^(۴)

منبع: نگارندگان بر اساس قرآن کریم، نهج‌البلاغه و (آمدی، ۱۴۱۰؛ آمدی، ۱۳۳۷؛ مجلسی، ۱۳۶۸؛ حر عاملی، ۱۴۱۶؛ کلینی، ۱۳۶۳؛ اسکندری، ۱۳۹۹؛ اسماعیلی، ۱۳۸۹؛ بهداروند، ۱۳۸۰؛ جامی، ۱۳۹۷؛ جرداق، ۱۳۷۶؛ جعفری، ۱۳۹۷؛ جوادی آملی، ۱۳۷۸؛ حسینی، ۱۳۹۳؛ خامنه‌ای، ۱۳۸۵؛ خسروی و لک‌زایی، ۱۳۹۵؛ دلشاد تهرانی، ۱۳۸۸؛ دین‌پور، ۱۳۹۴؛ رئیسی، ۱۳۹۷؛ رحیم‌پور ازغدی، ۱۳۹۳؛ رحیمی سجاسی و قنبری‌نیک، ۱۳۹۶؛ رشاد، ۱۳۸۰؛ ثقفی، ۱۴۰۱؛ ستاری، ۱۳۹۰؛ شایان و نادریان، ۱۳۹۵؛ شبانی، ۱۳۹۷؛ صارمی، ۱۳۸۷؛ طاهری، ۱۳۹۰؛ علمی، ۱۳۹۵؛ کاملی، ۱۳۸۴؛ کهن‌ترابی، ۱۳۹۹؛ مرویان، ۱۳۸۰؛ مکارم شیرازی، ۱۳۸۶؛ موسایی، ۱۳۸۳؛ مولایی، ۱۳۹۷؛ مولایی، ۱۳۹۴؛ نوری‌همدانی، ۱۳۶۱)

۷. نتیجه‌گیری

روزگار ما قابل تشبیه با صدر اسلام است، اگر آن روز، روز ولادت نخستین اسلام بود، امروز روز ولادت دوم اسلام است. علاوه بر قرآن، سایر سرچشمه‌های زلال معرفت برای مسلمان‌ها در دسترس است. در این بین گفتار و دیدگاه امامان معصوم (ع) می‌تواند به مثابه بنیانی مستحکم و قابل اطمینان و رهنمون به سعادت و به‌عنوان دیدگاه و برنامه برتر در زمینه‌های مختلف برای ما راهگشا باشد و از همین رو است که می‌توان انتظار پیامدهای منفی و آسیب‌های دیدگاه‌های کنونی که عمدتاً از سایر جوامع نشئت گرفته را، در آن نداشت. کلام امامان معصوم (ع) به‌عنوان افرادی که زبان گویای علم و دین هستند، می‌تواند ظرایف و دقایق بسیاری را در اختیار ما قرار داده و بازشناسی نکات و ویژگی‌های شهر مطلوب از کلام این بزرگان که مطلوب نه‌تنها زمان گذشته؛ بلکه در زمان حال نیز هست، می‌تواند در دستیابی به شهرسازی و شهر مطلوب یاریگر ما باشد.

شهر مطلوب از دیدگاه امام علی (ع) بر خلاف مبدهان آرمان‌شهر، وسیله گذار از عینیت به ذهنیت و پناه‌بردن به یک موضوع تخیلی و منفرد در گوشه اذهان نبوده؛ بلکه بازآفرینی ذهنی جامعه به قصد انتقاد از نظام مستقر به سمت دستیابی وضع مطلوب است. در واقع شهر مطلوب، عنوانی است برای یک جامعه زمینی که در عین رفع دغدغه‌های دنیوی انسان، مانعی برای رسیدن افراد به سعادت در آن وجود نداشته باشد و زمینه حداکثری امکانات معنوی و مادی در این شهر، باعث گرایش اکثر افراد به روحیه خدایابوری و خدامحوری می‌شود؛ لذا تبیین این شهر با نگاه صرفاً دنیوی امکان‌پذیر نیست.

در پژوهش حاضر، ما بر اساس نتایج پژوهش‌های قبلی خود که منجر به استخراج سه موضوع منابع، مبانی و اهداف شهر مطلوب و در نهایت کلان نظریه شهرسازی گردیده بود، از بین ابعاد سه‌گانه مبانی فکری انسان، ارتباطات انسانی و ابعاد عینی و کالبدی در شهر مطلوب، به موضوع ارتباطات انسانی، به طور خاص ارتباطات اجتماعی و اقتصادی اهل شهر، متمرکز گردیدیم. در این راستا پس از دستیابی به دیدگاه امام (ع) در باب انواع ارتباطات و حقوق انسان، نسبت به ارتباطات فوق، مذاقه صورت گرفته و بارزهای هشت مبنای اصلی توحید و خدامحوری، عدالت، حیات، کرامت انسان، امنیت، آزادی اصیل انسان، نظم و مالکیت در این روابط پی گرفته شده است. باتوجه به آنچه گذشت، چهار رابطه کلی برای انسان از دیدگاه امام علی (ع) می‌توان تصور نمود که شامل ارتباط با خالق، ارتباط با خویشان، ارتباط با دیگران و ارتباط با طبیعت بوده و انسان باید در سایه تعالیم الهی، آن روابط را به طور صحیح تنظیم کند. این ارتباطات مختلف انسان با جهان هستی، حقوقی را برای طرفین تبیین و تعریف می‌نماید که در نگرش به ارتباطات انسانی بایستی توجه به این حقوق و تکالیف متقابل آن، مدنظر قرار گیرد. در کلام امام (ع) حقوق به سه قسم کلی حق خدا، حق خلق و حق خلقت (طبیعت) قابل تقسیم است.

نتایج پژوهش نشان می‌دهد که شهر مطلوب نه فقط در کالبد، بلکه در ابعاد فکری انسان و وجوه رفتاری او نیز تعریف می‌گردد. تأثیر شهرسازان بر وجه فکری و وجه رفتاری اهل شهر کمتر بوده و در بهترین حالت فقط می‌توانند بر اساس قوانین و مقررات و اصول و ارزش‌های اسلامی، به عامل کالبد شهر پرداخته و برای آن برنامه‌ریزی و طراحی کنند؛ لذا برنامه‌ریزی برای شکل‌دادن و ظهور کامل جلوه مطلوب شهر اسلامی از عهده شهرسازان به‌تنهایی خارج است. به بیان دیگر اهمیت رشد انسان در ساخت شهر مطلوب غیرقابل انکار است. اولاً انسان به‌عنوان موجودی مطرح است که غرض از ایجاد و ساخت شهر پاسخگویی به نیازهای او در مسیر تکاملی‌اش است و ثانیاً انسان متشکل از ساخت‌های وجودی متعدد، دارای روابط مختلف با جهان هستی و حقوق و تکالیف مختلفی است که غفلت یا سبک شمردن هر یک از آنها در روابط انسانی، می‌تواند تعادل زندگی انسان و در نهایت ظهور شهر مطلوب را مختل نماید.

شهر مطلوب از دیدگاه امام علی (ع) در بُعد ارتباطات انسانی بر باور به جهان آخرت و خدامحوری، لزوم توجه به هویت الهی انسان، اولویت انسان و روابط او بر فضای کالبدی، لزوم تأمین زمینه‌های لازم زیست‌مقرانه، لزوم توجه توأمان به نیازهای مادی و معنوی انسان و لزوم توجه به ادای تکالیف و مسئولیت‌ها تأکید می‌نماید. جدول زیر مهم‌ترین ویژگی‌های روابط انسانی در شهر مطلوب را بر اساس نتایج پژوهش جاری خلاصه نموده است.

موضوع	شهر مطلوب
مقصد و هدف ارتباطات انسانی	تقوای الهی که به عبودیت ختم شود، جهت حرکت اجتماعی رسیدن به وصال و لقا الله خداگرایی و آخرت‌گرایی، تعالی کرامات انسانی و بسط بندگی خداوند
سرمنشأ حقوق	حقوق انسان‌ها در امتداد حقوق الهی، فطرت الهی اصل مشترک انسان‌ها
جایگاه خداوند در روابط اجتماعی	مقدم داشتن اطاعت خدا بر دیگر کارها، یکتاپرستی و خدامحوری به‌عنوان اولین ارزش پاسداشت حقوق خداوند، از مجرای پاسداشت حقوق مردم
جایگاه دنیا و نوع نگاه به آخرت	ساده‌زیستی، بهره‌برداری متعادل از متاع دنیا، دنیا به‌عنوان وسیله گذر به آخرت، معاد جز جدایی‌ناپذیر و مهم زندگی انسان، معنویت‌گرایی و آخرت‌گرایی، تعامل متعادل و منطقی با دنیا و عالم خاک
الگو و معیارها در روابط اجتماعی	معرفی الگوی معنوی، معیار قرارگرفتن قرآن، حق‌گرایی و همسویی فکری - رفتاری با خاندان پیامبر اکرم (ص)
ارزش‌ها در روابط اجتماعی	پایبندی به ارزش‌ها و کرامت اخلاقی شهروندان، پاسداری از کرامت انسان، رشد عقلی و درک مفاهیم انسانی
مصالح عمومی و فردی	تأکید بر مصالح عمومی (مصلحت‌گرایی عمومی)، حاکمیت قانون
مسئولیت‌ها و تکالیف در روابط اجتماعی	مسئولیت فردی و اجتماعی انسان، شرط ایمان، تلاش در جهت ادای تکالیف و مسئولیت‌ها نسبت به دیگران و لزوم توجه توأمان به رابطه متقابل انسان‌ها و ارتباط انسان با خداوند
نظارت بر روابط اجتماعی	تأکید بر نظارت درونی (نظارت فردی ناشی از رشد اخلاق)، نظارت عمومی و لزوم نظارت بیرونی (اعمال قانون و قوه حاکمه)
امنیت در روابط اجتماعی	امنیت جانی (حق حیات) و حیثیتی اهل شهر، مصونیت از تجسس، تأکید بر امنیت اعتقادی و معنوی
امتیازات در روابط اجتماعی	عدم وجود امتیازات خاص، ملغی شدن تبعیضات، برداشتن فاصله‌ها و برقراری مساوات، تساوی همگان در برابر حق، اولویت توده مردم بر خواص، رعایت تساوی در زمینه استحقاق‌های مساوی

جدول ۱) مهم‌ترین نتایج پژوهش در باب ویژگی‌های ارتباطات انسانی در کلام امام علی (ع)

در نهایت می‌توان بیان داشت که مشکلات شهرهای امروزی از طریق اندیشه‌هایی که آن‌ها را پدید آورده‌اند، حل‌شدنی نبوده و در واقع با خود موضوع مشکل‌آفرین، نمی‌توان مشکل را حل نمود. بازگشت به خویشتن که مورد تأکید عرفا، حکما و مصلحان بوده، زمانی محقق می‌گردد که در صورت اراده به این بازگشت، ابتدا جهان‌بینی و اندیشه اصلاح شده و سپس به فطرت توحیدی خود بازگردیم. در این راستا به طور مشخص این پژوهش پیشنهاد می‌نماید، ارتباطات انسانی به‌عنوان یکی از ابعاد سه‌گانه شهر مطلوب از دیدگاه امامان معصوم (ع) موردتوجه شهرسازان قرار گرفته و نوع نگرش به ماهیت انسان، ارتباطات او با جهان هستی، حقوق و تکالیف مترتب بر این روابط و نوع نگاه به روابط انسانی و در نهایت تأثیر این موارد بر محیط کالبدی در تحقیقات شهرسازی، که هم‌اکنون عموماً منشأ گرفته از هویتی غیراسلامی و بیرونی است، بر اساس آموزه‌های اسلام مورد بازنگری قرار گیرد. دستیابی به این آموزه‌ها می‌تواند الهام‌بخش تغییر به سمت ایجاد جوامعی سرشار از عدالت، کرامت انسانی، حیات معنوی و... باشد.

منابع

- قرآن کریم
- نهج البلاغه، ترجمه محمد دشتی، قم: انتشارات مشهور.
- آمدی، عبدالواحد بن محمد (۱۴۱۰). غررالحکم. تصحیح رجایی، مهدی. دارالکتاب الاسلامی.
- آمدی، عبدالواحد بن محمد (۱۳۳۷). غررالحکم. ترجمه انصاری، محمدعلی.
- احسانی، آمنه و انصاری، محمدصادق (۱۳۹۶). حقوق متقابل مردم و حاکم در حکومت اسلامی (از دیدگاه نهج البلاغه). *Journal of Pure Life*, ۹ (۴).
- احمدی، حسن و افرادی، کاظم (۱۳۹۱). سیر تفکرات پیرامون مدینه فاضله در جهان اسلام. آموزه‌های فلسفه اسلامی، ۱۱ (۳).
- احمدی، ظهیر (۱۳۷۹). آزادی و مسئولیت از منظر نهج البلاغه. پژوهش‌نامه حقوق اسلامی، ۱ (۱).
- اسفندیاری، مصطفی؛ مهدوی، مصطفی و نادریان، علیرضا (۱۳۹۵). آرمان شهر اسلامی از منظر امام رضا (ع). فرهنگ رضوی، ۴ (۱۵).
- اسکندری، آزاده (۱۳۹۹). حیدر. قم: کتابستان معرفت.
- اسماعیل‌پور، علی و سلیمانی، غلامعلی (۱۴۰۰). تصویر شهر مطلوب در تمدن نوین اسلامی. آینده‌پژوهی انقلاب اسلامی، ۲ (۴).
- اسماعیلی، محسن (۱۳۸۹). راهبردهای برنامه‌سازی برای اصلاح الگوی مصرف (باتکیه بر مبانی حقوقی و دینی). پژوهش‌های ارتباطی، ۶۲ (۱۷).
- اعرافی، علیرضا (۱۳۸۰). نگرش به حکومت و مدیریت از منظر امام علی (ع). روش‌شناسی علوم انسانی، ۲۶ (۷).
- افتخاری، اصغر و اسدی، مهدی (۱۳۹۲). کرامت انسانی در قرآن کریم و پیامدهای اجتماعی آن. فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، ۳ (۱).
- اکبری مطلق، جواد (۱۳۹۱). نقد و بررسی آرمان‌شهر افلاطون در پرتو مدینه فاضله مهدوی. معرفت سیاسی، ۸ (۴).
- امین‌زاده، بهناز و نقی‌زاده، محمد (۱۳۸۱). آرمان‌شهر اسلام: شهر عدالت. صقه، ۳۵ (۱۲).
- امینی، محمدتقی و کارور، حسین (۱۳۹۴). تکلیف و حقوق متقابل مردم و دولت حاکم در مدیریت علوی. حقوق ملل، ۱۷ (۵).
- انصاریان، حسین (۱۳۸۳). تفسیر و شرح صحیفه سجادیه. دارالعرفان.
- بمانیان، محمدرضا (۱۳۹۳). معنا و مفهوم‌شناسی شهر ایرانی اسلامی: مبانی نظری و مصداق‌ها. شهر پایدار، ۱ (۱).
- بهداروند، محمدمهدی (۱۳۸۰). امنیت از دیدگاه امام علی (ع). پژوهش‌های دانش انتظامی، ۸ (۳).
- پارسانیا، حمید (۱۳۹۰). فلسفه حقوق بشر از دیدگاه آیت‌الله جوادی آملی. دوفصلنامه علمی پژوهشی حکمت اسرا، ۳ (۱).
- تقفی، ابراهیم‌بن محمد (۱۴۰۱) الغارات. سال‌های روایت نشده از حکومت امیرالمومنین (ع). مترجم: سید محمود زارعی، تهران: بیان معنوی.
- جامی، مریم (۱۳۹۷). کارآفرینی از دیدگاه نهج البلاغه و کار و تلاش از دیدگاه حضرت علی (ع). اهواز: تراوش ذهن.
- جرداق، جرج (۱۳۷۶). امام علی (ع) صدای عدالت انسانی. ترجمه سید هادی خسروشاهی. قم: نشر خرم.
- جرداق، جورج (۱۳۷۹). امام علی (ع) صدای عدالت انسانی. ترجمه هادی خسروشاهی. کلبه شروق.
- جعفری، سید محمدمهدی (۱۳۹۷). زندگانی تحلیلی امام علی (ع) و پیشینه صدور نهج البلاغه. قم: مؤسسه علمی فرهنگی دارالحدیث.
- جعفریان، رسول (۱۳۷۹). صفویه در عرصه دین، فرهنگ و سیاست. پژوهشکده حوزه و دانشگاه.
- جناتی، محمدابراهیم (۱۳۸۱). حقوق متقابل مردم و حاکمان. علوم سیاسی، ۱۸ (۱).
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۴). مبانی کلامی حق و تکلیف. اندیشه نوین دینی، ۱ (۱).
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۲). حق و تکلیف. حکومت اسلامی، ۲۹ (۲۹).
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۷۸). ولایت فقیه ولایت فقاها و عدالت. قم: اسراء.
- جوان آراسته، حسین (۱۳۷۹). حقوق مردم در نگاه امیرالمؤمنین علی (ع). حکومت اسلامی، ۱۸ (۵).
- حر عاملی، محمد ابن حسن (۱۴۱۶). تفصیل وسائل الشیعة الی تحصیل مسائل الشریعة. قم: مؤسسه آل‌البیت (ع) لاحیاء التراث.
- حسن‌زاده آملی، حسن (۱۴۰۰). منهج البراعة فی شرح نهج البلاغه. کمره‌ای، محمدباقر و ابراهیم میانجی. مکتبه الاسلامیه.
- حسینی، رضا (۱۳۹۳). سیره اقتصادی امام علی (ع). تهران: کانون اندیشه جوان.
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۸۵). بیانات مقام معظم رهبری در دیدار مردم شاهرود، <https://farsi.khamenei.ir/newspart-index?id=3366>
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۷۲). بازگشت به نهج البلاغه: گزیده‌ای از فرمایشات رهبر معظم انقلاب اسلامی. تهران: بنیاد نهج البلاغه.

- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۶). ما منتظریم. حسن مالایی، بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود (عج).
- خسروی، رضا و لک‌زایی، نجف (۱۳۹۵). امنیت اقتصادی از دیدگاه امام علی (ع). فصلنامه علمی پژوهشی پژوهش‌های نهج‌البلاغه، ۱۵ (۳). دشتی، محمد (۱۳۷۹). اخلاق و نظم اجتماعی، سیاسی از دیدگاه نهج‌البلاغه. مبلغان، ۱۱ (۱).
- دلشاد تهرانی، مصطفی (۱۳۹۴). ارباب امانت: اخلاق اداری در نهج‌البلاغه. دریا.
- دلشاد تهرانی، مصطفی (۱۳۸۸). دلالت دولت (آیین نامه حکومت و مدیریت در عهدنامه مالک اشتر). دریا.
- دین‌پرور، سید جمال‌الدین (۱۳۹۴). دانشنامه نهج‌البلاغه. سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی. تهران: مدرسه.
- ذبیح، علیرضا (۱۳۸۷). عرفان سرخ (تأثیر فرهنگ شهادت‌طلبی در حفظ ارزش‌های دینی). صداوسیما جمهوری اسلامی ایران.
- رئیس‌ی، محمد منان (۱۳۹۷). معماری و شهرسازی مطابق با سبک زندگی اسلامی (از تشریح وضع مطلوب تا تحلیل وضع موجود). انتشارات دانشگاه قم.
- رحیم‌پور ازغدی، حسن (۱۳۹۳). علی (ع) و شهر بی آرمان. تهران: انتشارات سروش.
- رحیمی، داود و قنبری نیک، سیف‌اله (۱۳۹۶). بازخوانی عدالت اجتماعی در ارتباطات میان‌فردی از منظر نهج‌البلاغه. اسلام و مطالعات اجتماعی، ۵ (۱).
- رشاد، علی اکبر (۱۳۸۰). دانشنامه امام علی (ع). پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی. تهران: مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر.
- زارع، حسین و روحی، رحمت‌الله (۱۳۹۵). حقوق اقلیت‌های دینی در نهج‌البلاغه. سراج منیر، ۷ (۲۴).
- ستاری ساربانقلی، حسن (۱۳۹۰). اصول مدیریت شهری و شهرسازی رسول اکرم در مدینه النبی. معرفت، ۱۷۱ (۲۰).
- شایان، مهدی و نادریان، محمد (۱۳۹۵). کسب‌وکار در سیره انبیا و امامان (ع). مؤسسه خیریه نذر اشتغال امام حسین (ع). اصفهان: شمیم معرفت.
- شبان، مسعود قنبری شیخ (۱۳۹۷). نقش امام علی (ع) در گسترش فرهنگ و تمدن اسلامی (پایان‌نامه). دانشگاه قم، دانشکده الهیات و معارف اسلامی. شرقی، محمدعلی (۱۳۶۶). قاموس نهج‌البلاغه. دارالکتب الإسلامية.
- شفیعی سروسستانی، ابراهیم (۱۳۸۵). حقوق مؤمنان از دیدگاه خاتم پیامبران (ص). صداوسیما جمهوری اسلامی ایران. تهران: موعود عصر (عج).
- شفیعی، سعید (۱۳۹۱). پیوند توحید با زندگی سالم در نهج‌البلاغه. پژوهش‌های نهج‌البلاغه، ۳۳ (۹).
- صارمی، حمیدرضا (۱۳۸۷). ساختار شهر اسلامی. ویژگی‌های فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و کالبدی شهر برگرفته از مبانی دین اسلام. تهران: سازمان شهرداری‌ها و دهیاری‌های کشور.
- صارمی، حمیدرضا و کشاورزی، شیمیا (۱۴۰۰). تبیین اندیشه آرمان‌شهری با رویکرد شهر اسلامی در دیدگاه آیت‌الله جوادی آملی. فصلنامه علمی نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان، ۱۱ (۴).
- صدیقی، حسین (۱۳۹۲). کارکردهای باور توحید عبادی در زندگی از دیدگاه آیات و روایات. نشریه محفل، ۱۱ (۱).
- طاهری، ابوالقاسم (۱۳۸۴). کرامت انسان در اندیشه امام علی (ع) (اسباب و زمینه‌های کرامت). مجله پژوهش‌های فقهی، ۱ (۲).
- طاهری، محمود (۱۳۹۰). جهاد اقتصادی در نهج‌البلاغه. قم: مرکز پژوهش‌های اسلامی صداوسیما.
- طباطبائی، محمدکاظم (۱۳۸۷). کرامت انسان در سخن و سیره امام علی (ع). در دومین همایش امام خمینی و قلمرو دین «کرامت انسان». علمی، قربان (۱۳۹۵). عدالت اجتماعی در نهج‌البلاغه. پژوهش‌های قرآن و حدیث، ۴۹ (۱).
- عمید زنجانی، عباس علی (۱۳۸۰). امام علی (ع) و حقوق اقلیت‌ها. کتاب نقد، ۱۸ (۵).
- قبادی، علیرضا (۱۳۹۳). ویژگی‌های شهر از منظر نهج‌البلاغه. تهران: مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهر تهران.
- قربانی، زین‌العابدین (۱۳۶۱). علل پیشرفت اسلام و انحطاط مسلمین. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- قرشی، باقر شریف (۱۴۲۳). موسوعه الإمام امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب (ع). مؤسسة الکوثر للمعارف الإسلامية.
- قره داغی، حمید (۱۳۹۶). حقوق بنیادین بشر در نهج‌البلاغه و تطبیق آن با اعلامیه جهانی حقوق بشر. تحقیقات جدید در علوم انسانی، ۲۹ (۳).
- قندی، مهدی (۱۳۹۱). اخلاق شهروندی به روایت قرآن و نهج‌البلاغه. بنیاد نهج‌البلاغه. تهران: بنیاد نهج‌البلاغه.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۳). الکافی. ترجمه علی اکبر غفاری و محمد آخوندی. تهران: دارالکتب الإسلامية.
- کاملی، ابراهیم (۱۳۸۴). حقوق متقابل حاکم و مردم از نگاه علوی. فرهنگ کوثر، شماره ۶۴.
- کهن‌ترابی، میثم (۱۳۹۹). روش تحقیق و پژوهش علمی در نهج‌البلاغه. قائن: دانشگاه بزرگمهر قائنات.
- گندمی، سید علی اکبر (۱۳۹۵). کارگاه آموزشی نگرشی دیگر به آرمان‌شهر اسلامی. مشهد: مؤسسه مطالعات راهبردی علوم و معارف اسلام.

- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی (۱۳۶۸). بحارالانوار. بیروت، لبنان: دار احیاء التراث العربی.
- محتشم امیری، سعیده (۱۳۹۲). بررسی و تحلیل ویژگی‌های شهر مطلوب در آرای حکمای مسلمان (ابن خلدون، سهروردی، فارابی) (رساله دکتری). دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، تهران.
- محقق داماد، سید مصطفی (۱۳۹۸، ۲۴ آذر). گزارشی از آیین رونمایی از کتاب «سلونی قبل ان تفقدونی» تحریر نهج البلاغه. محمدی، عبدالله (۱۳۹۶). امیرمؤمنان علی (ع). تهران: کانون اندیشه جوان.
- محمودی، محمدباقر (۱۳۷۶). نهج السعادة فی مستدرک نهج البلاغه. مصحح: عزیز آل طالب. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- مرویان، سید محمود (۱۳۸۰). نیازهای مادی انسان از نگاه قرآن و سنت. الهیات و حقوق، ۱ (۶).
- مسعودی، محمد اسحاق (۱۳۹۶). حریم خصوصی و نظارت اجتماعی از منظر قرآن و نهج البلاغه. قم: نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۶). اخلاق و سیاست؛ درس‌های اخلاق ماه مبارک رمضان ۱۴۳۸، <https://mesbahyazdi.ir/print/6408>
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۳). بیست گفتار. انتشارات صدرا.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۶). پیام امام امیرالمؤمنین (ع)، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- موسایی، میثم (۱۳۸۳). اصول کلی حاکم بر تولید، از دیدگاه امام علی (ع). اقتصاد اسلامی، ۱۶ (۴).
- موسوی بجنوردی، سید محمد و صفایی، راحله (۱۳۸۸). حقوق متقابل مردم و حکومت از دیدگاه امیرالمؤمنین علی (ع). پژوهش نامه متین، ۱۱ (۴۴).
- مولایی، اصغر (۱۳۹۷). تبیین مبانی نظم اجتماعی در شهر اسلامی بر اساس شریعت اسلامی. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- مولایی، اصغر (۱۴۰۲). تبیین اصول و مبانی شهر و شهرسازی اسلامی بر مبنای احکام ثابت. نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان، ۱۳ (۱).
- مولایی، محمد (۱۳۹۴). آزادی در نظام حکومت اسلامی از منظر نهج البلاغه. پژوهش نامه نهج البلاغه، ۱۱ (۳).
- نجفی، محمد؛ رضانی، فاطمه و یآوری، احسان (۱۳۹۵). جایگاه کرامت انسانی در تربیت اجتماعی بانکیه بر آرای شهید مطهری. معرفت، ۲۲۳ (۲۵).
- نجفی، مریم؛ نقی‌زاده، محمد؛ طغیانی، شیرین و محمدی، محمود (۱۳۹۹). تدوین متون شهرسازی بر پایه متون ارزشمند ایرانی (با تأکید بر اخلاق اسلامی). مجله پژوهش‌های معماری اسلامی، ۸ (۱).
- نقره‌کار، عبدالحمید (۱۳۹۶). امنیت و پاکی؛ ویژگی‌های شهر مطلوب. ماهنامه صدبرگ، (۹).
- نقره‌کار، عبدالحمید و لیبب زاده، راضیه (۱۳۹۳). ارزیابی و نقد مغالطه‌های موجود در حوزه‌های هنر. نشریه علمی مرمت و معماری ایران، ۴ (۸).
- نقی‌زاده، محمد (۱۳۹۵). شهر علوی (شهر آرمانی تحقق‌پذیر در دنیا) (ویرایش اول). تهران: انتشارات خورشید باران.
- نوروزی، حمید (۱۳۸۳). بار امانت؛ تفسیر آیه «امانت». معرفت، ۸۳ (۱۳).
- نوری همدانی، حسین (۱۳۶۱). خوارج از دیدگاه نهج البلاغه. محمدتقی بشارت. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، دفتر انتشارات اسلامی.
- یوسف‌زاده، حسن (۱۳۸۵). نظم اجتماعی در اسلام. معرفت، ۱۰۳ (۱۵).

References

The Holy Quran

Nahj Al-Balagha (2000), Tranlator: Mohammad Dashti, Qom: Mashhoor Publications [In Persian].

Ahmad, K. J. (1987). *Hundred Great Muslims*. Library of Islam [In English].

Ahmadi, H., & Afradi, K. (2013). The Process Thoughts About Utopia in Islam. *Islamic Philosophical Doctrines*, 7 (11), 3–29 [In Persian].

Ahmadi, Z. (2000). Freedom and Responsibility from The Perspective of Nahj Al-Balagha. *The Journal of Islamic Law Research*, 1 (1) [In Persian].

Akbari Moltaq, J. (2012). Criticism of Plato's Utopia in The View of Mahdavi's Utopia. *Political Knowledge*, 8 (4) [In Persian].

Amadi, A. M. (1958). *Ghurar Al-Hikam*, Translated by Ansari, M. A. [In Persian].

Amadi, A. M. (1989). *Ghurar Al-Hikam*, Edited by Rajae, M., Islamic Library [In Arabic].

Amid Zanjani, A. A. (2001). Imam Ali^(PBUH) and The Rights of Minorities. *Book Review*, 18 (5) [In Persian].

Amini, M., & Karvar, H. (2015). Duties and Mutual Rights of The People and The Ruling Government in Alavi Management. *Law of Nations*, 17 (5) [In Persian].

Aminzadeh, B., & Naghizadeh, M. (2002). Utopia of Islam: City of Justice. *Soffeh*, 12 (2) [In Persian].

Ansarian, H. (2004). *Tafsir and Description of Sahifa Al-Sajjadiyya*, Dar Al-Irfan [In Persian].

Arafi, Alireza (2001). Attitude Towards Government and Management from The Perspective of Imam Ali^(PBUH). *Methodology of Social Sciences and Humanities*, 7 (26), 22–45 [In Persian].

Behdarvand, M. M. (2001). Security from the Perspective of Imam Ali^(PBUH). *Police Science Research*, 8 (3), 11–37 [In Persian].

Bemaniai, M.R. (2014). The Meaning and Conceptualization of The Iranian Islamic City: Theoretical Foundations and Examples. *Sustainable City*, (1) [In Persian].

Dashti, M. (2000). Ethics and Social and Political Order from The Point of View of Nahj Al-Balagha. *Missionaries*, 11 (1) [In Persian].

Delshad Tehrani, M. (2009). *The Implications of The Government (Government and Management Charter in Malek Ashtar Agreement)*. Darya [In Persian].

Delshad Tehrani, M. (2015). *Arbab Amanat: Administrative Ethics in Nahj Al-Balagha*. Darya [In Persian].

Dinparvar, S. J. (2015). *Encyclopedia of Nahj Al-Balagha*. Educational Research and Planning Organization. Tehran: Madrasah [In Persian].

Eftekhari A., & Asadi M. (2012). Human Dignity in the Holy Quran and Its Socio-Political Consequences. *Quarterly Journal of Political Research in the Islamic World*, 3 (1) [In Persian].

Ehsani, A., & Ansari, M. S. (2017). Mutual Rights of People and Ruler in Islamic State (From Viewpoint of Nahj Al-Balagha). *International Multidisciplinary Journal of Pure Life*, 4 (9), 127–151 [In Persian].

Elmi, G. (2016). Social Justice in Nahj Al-Balagha. *Quranic Sciences and Tradition*, 49 (1), 57–90 [In Persian].

Esfandiari, M., Mahdavi Ara, M., Naderian, A. R., & Yosefi, S. (2017). Islamic Utopia in Imam Reza's Viewpoints. *Journal of Razavi Culture*, 4 (15), 99–132 [In Persian].

Eskandari, Azadeh (2020). *Heydar*. Qom: Ketabestan Marefat [In Persian].

Esmailpour, A., & Soleimani, G. (2022). The Image of The Desirable City in the New Islamic Civilization. *Futures Studies of The Islamic Revolution*, 2 (4), 47–90 [In Persian].

Gandomi, S. (2016). *Another Approach to the Islamic Utopia Educational Workshop*. Mashhad: Institute of Strategic Studies of Islamic Sciences and Education [In Persian].

Ghobadi, A. (2014). *Characteristics of The City from The Perspective of Nahj Al-Balagha*. Tehran: Center for Studies and Planning of Tehran City [In Persian].

Ghorbani, Z. (1982). *The Causes of The Progress of Islam and The Decline of Muslims*. Tehran: Islamic Culture Publishing [In Persian].

HassanZadeh Amoli, H. (2021). *Minhaj Al-Bara'a in The Description of Nahj Al-Balagha*. Kamarehi, Mohammad Baqer and Ebrahim Mianji. Maktabah Al Islamiyah [In Persian].

Hor Ameli, M. I. H. (1995). *Tafsil wasā'il al-shī'a ilā taḥṣīl masā'il al-sharī'a*. Qom: Al-Al-Bait^(PBUH) Lahia Al-Tratah Institute [In Arabic].

Hosseini, R. (2014). *Economic Sireh of Imam Ali^(PBUH)*. Tehran: Young Thought Center [In Persian].

Ismaili, M. (2010). Programming Strategies for Improving The Pattern of Consumption with Emphasis on Religious and Law Principles. *Communication Research*, 17 (62), 83–106 [In Persian].

Jafari, S. M. (2018). *Analytical Life of Imam Ali^(PBUH) and The History of Issuing Nahj Al-Balagha*. Qom: Dar Al-Hadith Scientific and Cultural Institute [In Persian].

- Jafarian, R. (2000). *Safavid in The Field of Religion, Culture and Politics*. Research Institute of Hawzah and University [In Persian].
- Jami, M. (2018). *Entrepreneurship from the Point of View of Nahj Al-Balagha and Work and Effort from The Point of View of Imam Ali (PBUH)*. Ahvaz: Permeation of The Mind [In Persian].
- Jannati, M. I. (2002). *Mutual Rights of People and Rulers*. Political Science, (18) [In Persian].
- Javadi Amoli, A. (1999). *Wilayat -e Faqih: The rule of equality and divine law*. Qom: Israa [In Persian].
- Javadi Amoli, A. (2003). Right and Duty. *Islamic Government*, (29) [In Persian].
- Javadi Amoli, A. (2005). Theological Foundations of Rights and Duties. *New Religious Thought*, 1 (1) [In Persian].
- Javan Arasteh, H. (2000). People's Rights in The Eyes of Imam Ali (PBUH). *Islamic Government*, 18 (5) [In Persian].
- Jordac, G. (1997). *Imam Ali (PBUH) The Voice of Human Justice*. Translated By Seyyed Hadi Khosrow Shahi. Qom: Khurram Publishing [In Persian].
- Jordac, G. (2000). *Imam Ali (PBUH) The Voice of Human Justice*. Translated By Hadi Khosrow Shahi. Shrooq Hut [In Persian].
- Kameli, E. (2005). The Mutual Rights of The Ruler and The People from The Alavi Point of View. *Farhang Kowsar*, 61 (8) [In Persian].
- Khamenei, S. A. (1993). *Back to Nahj Al-Balagha: A Selection of The Sayings of The Supreme Leader of The Islamic Revolution*. Tehran: Nahj Al-Balagha Foundation [In Persian].
- Khamenei, S. A. (2006). *Statements of The Supreme Leader in A Meeting with The People of Shahrud*, <https://Farsi.Khamenei.ir/Newspart-Index?Id=3366> [In Persian].
- Khamenei, S. A. (2017). *We Are Waiting*. Hassan Mollaei, The Cultural Foundation of Hazrat Mahdi Mououd (PBUH) [In Persian].
- Khosrawi, R., & Lakzaei, N. (2016). Economic Security in Imam Ali's View with An Emphasis on Malek Ashtar's Treaty. *Nahj Al-Balagha Research*, 15 (3), 107–133 [In Persian].
- Kohantrabi, M. (2019). *Research Method and Scientific Research in Nahj Al-Balagha*. Qaen: Bozormehr Qaenat University [In Persian].
- Kulaynī, M. I. Y. (1943). *Al-Kafi*, Translated by Ali Akbar Ghafari and Mohammad Akhundi. Tehran: Islamic Library [In Arabic].
- Mahmoodi, M. B. (1997). *Nahj Al-Saadeh in Mustardak Nahj Al-Balagha*. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. Printing and Publishing Organization [In Persian].
- Majlisi, M. B. (1948). *Bahar Al-Anwar*. Beirut, Lebanon: Dar Ahya al-Trath al-Arabi [In Arabic].
- Makarem Shirazi, N. (2007). *Message of Imam Amir Momin an (PBUH)*, Tehran: Darul Kitab Al-Islamiyah [In Persian].
- Marviyan, S. M. (2001). Human Physical Needs from The Perspective of the Quran and Sunnah. *Theology and Law*, 1 (6) [In Persian].
- Massoudi, M. I. (2017). *Privacy and Social Surveillance from The Perspective of The Qur'an and Nahj Al-Balagha*. Qom: Supreme Leader's Representative Body in Universities [In Persian].
- Mesbah Yazdi, M. T. (2017). *Ethics and Politics: Moral Lessons of The Holy Month of Ramadan*, 1438, <https://Mesbahyazdi.ir/Print/6408> [In Persian].
- Mohaghegh Damad, S. M. (2019). *A Report on The Unveiling Ceremony of The Book "Saloni Qabl an Tafghedoni" Tahrir Nahj Al-Balagha* [In Persian].
- Mohammadi, A. (2017). *Amir Momin an Ali (PBUH)*. Tehran: Young Thought Center [In Persian].
- Mohtasham Amiri, S. (2013). *The survey of ideal city characteristics in Muslim sages thoughts (Ibn-khaldun, Suhrawardi, Farabi)* (Ph.D.). Faculty of Art and Architecture, Islamic Azad University, Science and Research Unit, Tehran [In Persian].
- Molaei, A. (2018). *Explaining The Basics of Social Order in An Islamic City Based on Islamic Sharia*. Research Institute of Hawzah and University [In Persian].
- Molaei, A. (2023). Definition of The Principles and Laws of Islamic Urbanism Based on Unchangeable Rules. *Journal of Social Theories of Muslim Thinkers*, 13 (1), 127–144 [In Persian].
- Molaei, M. (2015). Freedom in Islamic Governance in Nahj-Al-Balagha. *Quarterly Journal of Nahj Al-Balagha Research*, 3 (11), 1–16 [In Persian].
- Motahari, M. (2004). *Twenty Speeches*. Sadra Publications [In Persian].
- Mousaei, M. (2013). General Principles Governing Production, from The Perspective of Imam Ali (PBUH). *Islamic Economy*, 16 (4) [In Persian].
- Mousavi Bojnordi, S. M., & Safaei, R. (2009). The Mutual Rights of The People and The Government from The Point of View of Amir Momin an Ali (PBUH). *Matin Research Journal*, 11 (44) [In Persian].
- Naghizadeh, M. (2015). *Alavi City (An Ideal City That Can Be Realized in The World)* (First Edition). Tehran: Khurshid Baran Publishing [In Persian].

- Najafi M., Naghizadeh M., Toghyani S., & Mohammadi M. (2020). The Compilation of Urbanism Texts by Using the Iranian's Valuable Texts (With Emphasis on The Islamic Ethics), *Journal of Researches in Islamic Architecture*, 8 (1): 41–62 [In Persian].
- Najafi, M., Ramazani, F., & Yavari, E. (2016). The Position of Human Dignity in Social Education Based on The Opinions of Martyr Motahari. *Knowledge*, 223 (25) [In Persian].
- Noghrehkar, A. (2017). Security and Cleanliness; Desirable City Features. *Sadbarg Monthly*, (9) [In Persian].
- Noghrehkar, A., & LabibZadeh, R. (2014). Evaluation and Criticism of Fallacies in The Fields of Art, Architecture and Urban Planning. *Scientific Journal of Restoration and Architecture of Iran*, 4 (8) [In Persian].
- Nouri Hamdani, H. (1982). *Khawarij from The Point of View of Nahj Al-Balagha*. Qom: Qom Seminary Scholar's Community, Islamic Publications Office [In Persian].
- Nowruzi, H. (2004). Trust Burden: An Interpretation of The Verse "Amant". *Knowledge*, 83 (13) [In Persian].
- Parsania, H. (2011). The Philosophy of Human Rights Based on The Views of Ayatollah Jawadi Amoli. *Isra Hikmat*, 3 (1), 129–146 [In Persian].
- Qandi, M. (2011). *Citizenship Ethics According to The Qur'an and Nahj Al-Balagha*. Tehran: Nahj Al-Balagha Foundation [In Persian].
- Qara Daghi, H. (2017). Fundamental Human Rights in Nahj Al-Balagha and Their Compatibility with The Universal Declaration of Human Rights. *New Research in The Humanities*, 29 (3), 193-211 [In Persian].
- Qurashi, B. S. (2002). *Encyclopedia of Imam Amir Al-Mu'min Ali Bin Abi Talib (PBUH)*. Al-Kowsar Institute of Islamic Studies [In Persian].
- Rahimi Sojasi, D., & Ghanbarinik, S. (2017). Reviewing Social Justice in Interpersonal Communication in Nahj Al-Balaghah. *Journal of Islam and Social Studies*, 5 (17), 31–58 [In Persian].
- Rahimpour Azghadi, H. (2014). *Imam Ali the city without an ideal*. Tehran: Soroush [In Persian].
- Raisi, M. M. (2018). *Architecture and Urban Planning According to The Islamic Lifestyle (From the Description of The Ideal Situation to The Analysis of The Current Situation)*. Qom University Press [In Persian].
- Rashad, A. A. (2001). *Encyclopedia of Imam Ali (PBUH)*. Tehran: Research Institute of Islamic Culture and Thought [In Persian].
- Sadighi, H. (2013). The Functions of Believing in Religious Monotheism in Life from The Perspective of Verses and Traditions. *Mahfel Magazine*, (11) [In Persian].
- Saremi, H. (2008). *The Structure of The Islamic City: The Cultural, Social, Economic and Physical Characteristics of The City Derived from The Foundations of The Islamic Religion*. Tehran: Municipalities and Village Administrations Organization [In Persian].
- Saremi, H. R., & Keshavarzi, S. (2021). Explaining Utopian Thought Based on Islamic City Approach According to Ayatollah Javadi Amoli's Perspective. *Journal of Social Theories of Muslim Thinkers*, 11 (4), 157–182 [In Persian].
- Satari Sarbangoli, H. (2011). The Principles of Urban Management and Urban Development of Rasul Akram in Madinah Al-Nabi. *Marifat*, 171 (20) [In Persian].
- Shabani, M. (2018). *The Role of Imam Ali (PBUH) in The Development of Islamic Culture and Civilization (Dissertation)*. Qom University, Faculty of Theology and Islamic Studies [In Persian].
- Shafiei, S. (2012). The Connection of Monotheism with Healthy Life in Nahj Al-Balagha. *Nahj Al-Balagha Researches*, 33 (9) [In Persian].
- Shafii, E. (2006). *The Rights of Believers from The Point of View of The Prophets (PBUH)*. Islamic Republic of Iran Broadcasting. Tehran: Mouood Asr (PBUH) [In Persian].
- Sharghi, M. A. (1987). *Dictionary of Nahj Al-Balagha*. Islamic Library [In Persian].
- Shayan, M., & Naderian, M. (2016). *Business in The Life of Prophets and Imams (PBUH)*. Imam Hussain's (PBUH) Charity Organization Isfahan: Shamim Marafet [In Persian].
- Tabatabaei, M. K. (2008). *Human Dignity in The Words and Deeds of Imam Ali (PBUH)*. In The Second Conference of Imam Khomeini and The Realm of Religion, "Human Dignity" [In Persian].
- Taheri, A. (2005). Human Dignity in The Thought of Imam Ali (PBUH) (Reasons and Grounds of Dignity). *Journal of jurisprudential research*, 1 (2) [In Persian].
- Taheri, M. (2011). *Economic Jihad in Nahj Al Balagha*. Qom: Center for Islamic Research in Broadcasting [In Persian].
- Thaghafi, E. B. M. (2022). *A translation of Al-Gharat: untold years in the rule of Imam Ali (PBUH)*. Translator: Seyyed Mahmood Zarei. Tehran: Bayan Manavi [In Persian].
- Yousef Zadeh, H. (2016). Social Order in Islam. *Knowledge*, 103 (15) [In Persian].
- Zabih, A. (2008). *Irfan Sorkh (The Effect of The Culture of Martyrdom on Preserving Religious Values)*. Islamic Republic of Iran Broadcasting [In Persian].
- Zare, H., & Roohi, R. (2016). The Rights of Religious Minorities in Nahj Al-Balagha. *Seraje Monir*, 7 (24), 105–134 [In Persian].